

ΑΡΧΕΙΟΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΟΝ ΥΠΟ ΔΗΜΗΤΡ. ΕΜΜ. ΚΑΛΙΤΣΟΥΝΑΚΗ

ΕΤΟΣ 46ον (1966)
ΤΟΜΟΣ 46ος

ΤΕΥΧΟΣ Δ'

ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ - ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ

ΒΡΑΒΕΙΟΝ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΣΥΓΚΡΙΣΙΣ ΑΠΟΨΕΩΝ ΠΑΛΑΙΟΤΕΡΩΝ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΩΝ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ ΠΕΡΙ ΣΤΑΔΙΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΕΩΣ

Υπό ΜΑΡΙΑΣ ΝΕΓΡΕΠΟΝΤΗ - ΔΕΛΙΒΑΝΗ

Εντεταλμένης Υφηγητέας τῆς Πολιτικῆς Οικονομίας
εἰς τὸ Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης καὶ εἰς τὴν Α.Σ.Β.Σ.Θ.
Συνεργάτιδος Ὑπηρεσίας Περιφερειακῆς Ἀναπτύξεως
Βορείου Ἑλλάδος

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς οἰκονομικῆς σκέψεως, ἡ γερμανικὴ ἱστορικὴ σχολὴ συνεδέθη ἀρρήκτως μὲ τὴν προσπάθειαν τῶν ἀντιπροσώπων τῆς οἰκονομολόγων νὰ ἀνεύρουν τὰ στάδια ἐξελίξεως τῶν διαφόρων οἰκονομιῶν¹. Αἱ θεωρίαι των εἰς τὸν τομέα αὐτόν, αἱ ὁποῖαι ἄλλωστε ἐξηγοῦνται ἀπὸ μεθοδολογικὰς πεποιθήσεις, βασικῶς ἀντιθέτους ἀπὸ τὰς ἀντιστοιχοῦς τῶν κλασσικῶν, ὑπέστησαν σφοδρὰν κριτικὴν καὶ ἐγκατελείφθησαν γενικῶς ὥς μὴ ἀνταποκρινόμεναι πρὸς τὴν πραγματικότητα. Ἐν τούτοις, οἱ γερμανοὶ οἰκονομολόγοι τῆς ἱστορικῆς σχολῆς δὲν ἦσαν οἱ μόνοι, ἀλλὰ οὔτε οἱ πρῶτοι ἢ τελευταῖοι συγγραφεῖς, οἱ ὁποῖοι ἐπίστευσαν εἰς τὴν ὑπαρξίν σταδίων οἰκονομικῆς ἐξελίξεως καὶ διεμόρφωσαν ἀναλόγους θεωρίας. Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους ἕως σήμερον εἶναι δυνατόν νὰ παρακολουθῇ κανεὶς ἀναλόγους προσπαθείας. Ἐρωτᾶται συνεπῶς, ποῖοι εἶναι οἱ λόγοι, διὰ τοὺς ὁποίους ἡ γερμανικὴ

1. Ζεν. Ἐ. Ζολώτα. Ἡ θεωρία τοῦ Bücher περὶ οἰκονομικῶν σταδίων καὶ ἡ παγκόσμιος οἰκονομία, Ἀθήναι 1930 σελ. 1-20.

— J. F. Bell, A History of Economic Thought, New York 1953, σελ. 329 ἑπ.

— Π. Β. Δερτιλῆ, Παραδόσεις Ἱστορίας τοῦ Οἰκονομικοῦ Βίου, Θεσσαλονίκη 1966, Ε'. Ἐκδόσεις σελ. 47 ἑπ.

— Β. Βογιατζῆ, Εἰσαγωγή εἰς τὴν Θεωρητικὴν Οἰκονομικὴν, Θεσσαλονίκη, Β' Ἐκδόσεις, σελ. 41-43.

κυρίως ιστορική σχολή υπέστη δριμυτάτην κριτικήν διὰ τὴν περὶ σταδίων ἐξελίξεως θεωρίαν τῶν ὁπαδῶν τῆς :

1) Ὁ κυριώτερος λόγος τῆς ἐντόνου ἀντιδράσεως τῶν μεταγενεστέρων ἐναντίον τῶν σχετικῶν, περὶ σταδίων, θεωριῶν, τῶν γερμανῶν οἰκονομολόγων τῆς ιστορικῆς σχολῆς, φαίνεται νὰ συνδέεται μὲ θέματα μεθοδολογίας. Πράγματι, ἡ ἐπαγωγικὴ μέθοδος τῶν γερμανῶν ιστορικῶν προσδίδει εἰς τὴν περὶ σταδίων θεωρίαν τὴν τὴν μορφήν παρατηρήσεων καὶ δεδομένων τῆς πραγματικότητος, τὰ ὅποια περισυνελέγησαν μὲ τάξιν, ἀλλὰ τὰ ὅποια δὲν ὑπέστησαν ἐκ τῶν ὑστέρων οὐδεμίαν ἐπεξεργασίαν. Ἐπὶ πλέον ἡ συλλογὴ παρατηρήσεων καὶ στοιχείων δίδει τὴν ἐντύπωσιν ὅτι ἔλαβε χώραν χωρὶς ἀπώτερον σκοπὸν καὶ τοῦτο στερεῖ ἀπὸ τὴν περὶ σταδίων θεωρίαν τὴν δυνατότητα ἐξαγωγῆς συμπερασμάτων. Ἡ ὅλη προσπάθεια καὶ ὁ τελικὸς σκοπὸς τῆς ἐν λόγῳ θεωρίας φαίνονται νὰ ἐξαντλοῦνται μὲ τὴν ἀπλὴν τεχνικὴν παρατήρησιν τῆς διαδοχικῆς μεταβάσεως τῆς οἰκονομίας ἀπὸ τοῦ ἐνὸς σταδίου εἰς τὸ ἐπόμενον. Εἶναι φυσικόν, ἀνεξαρτήτως τῆς ὀρθότητος ἢ μὴ τῶν παρατηρήσεων, νὰ δημιουργηθῇ κενὸν εἰς τὸν μελετητὴν, ὁ ὁποῖος τελικῶς μένει ἀνικανοποίητος ἀπὸ τὴν εὐσυνεδητον, μεθοδικήν, ἀλλὰ μὴ ὁλοκληρωμένην προσπάθειαν τῶν οἰκονομολόγων τῆς ιστορικῆς σχολῆς. Ἐν τελευταίᾳ ἀναλύσει, εἶναι δυνατόν νὰ ὑποστηριχθῇ ὅτι, ἡ περὶ σταδίων θεωρία τῶν γερμανῶν ιστορικῶν ἐκκινεῖ ἀπὸ μίαν ἐντονον ἀντίδρασιν ἐναντίον τῆς ἀφηρημένης ἀπαγωγικῆς μεθόδου τῆς κλασσικῆς σχολῆς θέτει, κατὰ συνέπειαν, ὡς κύριον καὶ μόνον ἀντικείμενόν τῆς νὰ ἀποδείξῃ ὡς ἐσφαλμένην τὴν βάσιν τῆς ἐρευνητικῆς μεθόδου τῶν κλασσικῶν. Ἡ μεθοδολογικὴ ἑκείνη διαμάχη δὲν εἶναι εἰς καμμίαν περίπτωσιν εἰς θέσιν, οὔτε ἄλλωστε δύναται νὰ θέσῃ ὡς σκοπὸν τῆς, τὴν θεμελιώσιν οἰκονομικῶν θεωριῶν ὡς ἐκ τῆς φύσεώς τῆς ἐξαντλεῖται εἰς τὴν ὑπόδειξιν τρόπου ἢ τρόπων, διὰ τῶν ὁποίων ἐπιτυγχάνεται ἡ ἀρτιωτέρα καὶ πλέον ἐπιστημονικὴ διερευνήσις τῶν οἰκονομικῶν φαινομένων. Συνεπῶς, ἡ ἑλλειψίς κατευθυντηρίου γραμμῆς καὶ τελικοῦ σκοποῦ, ἀποτελοῦν τὸ βασικόν τρωτὸν τῶν περὶ σταδίων οἰκονομικῆς ἐξελίξεως θεωριῶν τῆς ιστορικῆς σχολῆς. Οὕτως ἐξηγεῖται ἄλλωστε καὶ τὸ ὅτι ἡ κριτικὴ ἐναντίον τῶν στρέφεται κυρίως ἐναντίον τῆς γενικῆς τῶν ὑποδομῆς καὶ ἀσχολεῖται πολὺ ὀλιγώτερον μὲ τὸ ἐὰν τὰ διάφορα συγχευόμενα στάδια ἐξελίξεως ἀνταποκρίνονται ἢ ὀχι πρὸς τὴν πραγματικότητα, Ἄντιθέτως, ἡ κριτικὴ ἐναντίον ἄλλων προγενεστέρων καὶ ἰδίως μεταγενεστέρων θεωριῶν, αἱ ὁποῖαι καὶ αὐταὶ ἀσχολοῦνται μὲ τὴν προσπάθειαν ἐξευρέσεως οἰκονομικῶν σταδίων ἐξελίξεως, ὑπῆρξεν γενικῶς ἡπιωτέρα καὶ ὀλιγώτερον κατηγορηματικὴ. Ἡ βασικὴ διαφορὰ ἔγκειται εἰς τὸ ὅτι αἱ ἄλλαι θεωρίαι περὶ σταδίων, πλὴν τῶν τῆς ιστορικῆς σχολῆς, ἀσχολοῦνται παρεμπιπτόντως μὲ τὴν σταδιακὴν ἐξέλιξιν τῆς οἰκονομίας. Τὸ πρωταρχικόν τῶν μέλημα εἶναι, εἴτε ἡ ἀνάλυσις γενικῶν οἰκονομικῶν φαινομένων, εἴτε ἡ ἀπόδειξις τῆς ὑπάρξεως οἰκονομικῶν νόμων, οἱ ὁποῖοι κατ' ἀνάγκην ὁδηγοῦν τὴν οἰκονομίαν πρὸς μίαν

ἐκ τῶν προτέρων καθωρισμένην κατεύθυνσιν. Εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν, ἡ προσέγγισις εἶναι δυνατόν νὰ θεωρηθῇ ὡς καθαρῶς ἐπιστημονική, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν τῆς ἱστορικῆς σχολῆς, ἀνεξαρτήτως τοῦ γεγονότος, ὅτι ἀμφότεραι κατὰ τὴν εἰς θεωρίαν περὶ σταδίων οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως. Δυνατόν νὰ ὑποστηριχθῇ ὅτι ἡ πεποίθησις περὶ τοῦ ἀπολύτως ἀπαραιτήτου συνδυασμοῦ εἰς τὴν οἰκονομικὴν σκέψιν, ἐπαγωγῆς καὶ ἀπαγωγῆς, ἡ ὁποία δὲν ἀμφισβητεῖται πλέον σήμερον, ἤρχισε νὰ ὠριμάζῃ ἐξ αἰτίας ἂν ἑνὸς μὲν τῆς ἀνεπαρκείας τῆς ἀπαγωγῆς, ἂν ἑτέρου δὲ τῆς παταγώδους ἀποτυχίας τῆς μονομεροῦς χρησιμοποίησεως τῆς ἐπαγωγῆς, ἐκ μέρους τῆς ἱστορικῆς σχολῆς. Ἐναι δὲ πιθανόν, ὅτι πολλάκι ἀπὸ τὰς ἀπόψεις τῆς ἱστορικῆς σχολῆς, περὶ σταδίων οἰκονομικῆς ἐξελίξεως, θὰ εἶχον γίνεαι ἀποδεκταὶ ἀπὸ τοὺς μεταγενεστέρους οἰκονομολόγους. ἂν ἡ παρουσίαις των ἐγένετο κατὰ τὸν τρόπον περισσύτερον ἐπιστημονικόν.

2) Ὡς δεῦτερος σπουδαῖος λόγος τῆς παντελοῦς ἐγκαταλείψεως τῶν θεωριῶν τῆς ἱστορικῆς σχολῆς, περὶ σταδίων οἰκονομικῆς ἐξελίξεως, δύναται ἀσφαλῶς νὰ ἀναφερθῇ ἡ μὴ σύνδεσις τούτων μὲ προβλήματα κατανομῆς τοῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος. Τὸ στάδιον τῆς ἀστικῆς οἰκονομίας, κατὰ τὸν Karl Bücher, ἀποτελεῖ ἐξέλιξιν τῆς αὐτάρκειας ἢ οἰκιακῆς οἰκονομίας καὶ ἀκολουθεῖται ἀπὸ τὴν λαϊκὴν οἰκονομίαν. Ἐπίσης, κατὰ τὸν F. List ἡ νομαδικὴ οἰκονομία διδὲν τὴν θέσιν τῆς εἰς τὴν γεωργικὴν οἰκονομίαν, ἀκολουθεῖ τὸ στάδιον τῆς γεωργικῆς καὶ βιομηχανικῆς οἰκονομίας καὶ τέλος ἐπιτυγχάνεται τὸ τελικὸν στάδιον τοῦ κανονικοῦ ἔθνους, ὅπου συνυπάρχουν ἡ γεωργία, ἡ βιομηχανία καὶ τὸ ἐμπόριον. Ὁ Hildebrand ἀκολουθεῖ τὴν διάκρισιν εἰς στάδιον ἀντιπραγματισμοῦ, εἰς στάδιον χρηματικῆς οἰκονομίας καὶ τέλος εἰς στάδιον εἰς τὸ ὁποῖον ἀναπτύσσεται ὁ πιστωτικὸς τομεὺς τῆς οἰκονομίας. Τέλος ὁ Schmoller περνᾷ ἀπὸ τὴν κλειστὴν οἰκονομίαν εἰς τὴν ἀστικὴν οἰκονομίαν, εἰς τὴν ἐθνικὴν καί, τέλος, εἰς τὴν διεθνή οἰκονομίαν. Χαρακτηριστικὰ τῶν ἀνωτέρω διακρίσεων εἰς στάδια εἶναι. πρῶτον, ὅτι ἂν καὶ ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνονται νὰ διαφέρουν, ἐν τούτοις ὅλοι βασιζόμενοι εἰς τὴν ἐξέλιξιν τοῦ κοινωνικοῦ καταμερισμοῦ τῶν ἔργων, δεύτερον, ὅτι εὐρίσκουν μερικὴν τοὐλάχιστον ἐπαλήθευσιν εἰς τὴν, τότε, διαμόρφωσιν τῶν γερμανικῶν πόλεων, τρίτον, ὅτι δὲν ἐξετάζεται ἡ μεταβολὴ τοῦ τρόπου κατανομῆς τοῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος εἰς ἕνα καὶ τῶν σταδίων αὐτῶν. Ὡς πρὸς τὸ πρῶτον χαρακτηριστικόν, εἶναι δυνατόν νὰ παρατηρηθῇ ὅτι ἡ ἀνάπτυξις τοῦ κοινωνικοῦ καταμερισμοῦ τῶν ἔργων εἶναι πράγματι εἰς θέσιν νὰ καταστῇ αἰτίον σταδιακῆς ἐξελίξεως τῶν διαφορῶν οἰκονομιῶν. Ἐφ' ὅσον ὁμως ἀναγνωρίζεται ὡς βασικὸς παράγων ἐξελίξεως ὁ καταμερισμὸς τῶν ἔργων, θὰ ἡδύνατο νὰ παρατηρηθῇ, ὅτι ἐμφανίζει μεγαλύτερον ἐνδιαφέρον ἢ κατ' εὐθεῖαν ἀπασχόλησις μὲ αὐτὸν καὶ τὴν ἀνάπτυξιν του, ἐν σχέσει πρὸς τὴν μηχανικὴν παρακολούθησιν τῶν διαφορῶν σταδίων οἰκονομικῆς ἐξελίξεως τῆς ἱστορικῆς σχολῆς. Ὅσον ἀφορᾷ τὸ δεύτερον χαρακτηριστικόν τῶν περὶ σταδίων

ανάπτυξως θεωριών, υπάρχουν σήμερα πολλοί οικονομολόγοι, οι οποίοι υποστηρίζουν ότι είναι πρακτικῶς ἀδύνατος ἡ κατασκευὴ θεωρίας, ἡ ὁποία νὰ εἶναι ἐφαρμόσιμος ὁπουδήποτε καὶ ὁποτεδήποτε συνεπῶς, μία θεωρία εἶναι ὀρθὴ ὅταν δύναται νὰ ἐξηγήσῃ τὴν οικονομικὴν κατάστασιν μιᾶς οικονομίας, ἡ ὁποία τοποθετεῖται εἰς συγκεκριμένα χρονικά, τοπικά καὶ βαθμοῦ οικονομικῆς ανάπτυξεως πλαίσια. Ἐν τούτοις, αἱ προσπάθειαι ἄλλων οικονομολόγων, ὅπως τοῦ W. Rostow, ἐξακολουθοῦν νὰ στρέφονται πρὸς τὴν κατασκευὴν ἐνός μοντέλλου οικονομικῆς ανάπτυξεως, τὸ ὁποῖον νὰ εἶναι ἐφαρμόσιμον εἰς οἰκονομικὰ ὅποτε οἰκονομίαν καὶ ὁποτεδήποτε. Μία τοιαύτη προσπάθεια, ἀνεξαρτήτως τοῦ βαθμοῦ τελικῆς τῆς ἐπιτυχίας, προϋποθέτει θεδαίως τὴν λήψιν κατὰ πολὺ μεγαλύτερου ἀριθμοῦ δεδομένων, ἐν σχέσει πρὸς ὅτι ἐχρησιμοποίησαν οἱ οικονομολόγοι τῆς ἱστορικῆς σχολῆς. Τέλος, τὸ τρίτον χαρακτηριστικόν, ἡ ὀρθότερον ἢ τρίτη βασικὴ ἀδυναμία τῶν θεωριῶν τῆς ἱστορικῆς σχολῆς, περὶ σταδίων οικονομικῆς ἐξελίξεως, ἔγκειται εἰς τὴν μὴ σύνδεσιν τούτων μὲ τὸν τρόπον κατανομῆς τοῦ ἐθνικοῦ εισοδήματος. Εἶναι ἀδιαμφισβήτητον πλέον σήμερα, ὅτι τὸ ἐνδιαφέρον, τὸ ὁποῖον συγκεντρώνουν αἱ συζητήσεις καὶ αἱ προσπάθειαι οικονομικῆς ἐξελίξεως, ὀφείλεται κατὰ πρῶτον καὶ κύριον λόγον εἰς τὴν πεποίθησιν, ὅτι ἐξέλιξις σημαίνει, ἐν τελευταίᾳ ἀναλύσει, δύο τινά : ἀφ' ἐνὸς μὲν αὐξήσις τοῦ ἐθνικοῦ καὶ τοῦ κατὰ κεφαλὴν εισοδήματος, ἀφ' ἑτέρου δὲ καλυτέρα ἦτοι δικαιοτέρα κατανομή τούτου. Ἡ ἐξέλιξις, ἦτοι ἡ διαδοχικὴ μετάδασις τῆς οικονομίας ἀπὸ τοῦ ἐνὸς σταδίου εἰς τὸ ἄλλο, δὲν ἐνδιαφέρει δι' αὐτὴν καθ' ἑαυτήν, ἀλλὰ ἀποτελεῖ ἀπλοῦν μέσον διὰ τὴν ἐπίτευξιν τῶν δύο ἀνωτέρω ἀναφερθέντων στόχων. Ὑπὸ τὸ πρίσμα ὅμως αὐτό, αἱ περὶ σταδίων οικονομικῆς ἐξελίξεως θεωρίαι τῆς ἱστορικῆς σχολῆς στεροῦνται οἰκονομικῶς ἀξίας. Ἐφ' ὅσον θέτουν ὡς τελικόν τινος σκοπὸν τὴν ἀνέυρεσιν τῶν διαδοχικῶν σταδίων ἀπὸ τὰ ὁποῖα, κατ' ἀνάγκην διέρχονται αἱ διάφοροι οικονομίαι. Δὲν ὑπάρχει, θεδαίως, ἀμφιβολία καὶ συνάγεται ἐμμέσως ἐκ τῆς ὅλης ἀναλύσεως, ὅτι ἡ οἰκονομία εὐρίσκεται εἰς ὑψηλότερον σημεῖον ἀναπτύξεως καὶ ἐπαμένως ἐξασφαλίζεται μεγαλύτερον ἐθνικὸν εισόδημα εἰς τὸ ἐσωτερικόν, ὅσάκις αὕτη ἐγκαταλείπει ἐν ὀλιγώτερον προηγημένον στάδιον διὰ νὰ ἐισέλθῃ εἰς τὸ ἀμέσως ἐπόμενον. Ἐπὶ πλέον, ὁ σύγχρονος μελετητὴς τῆς ἱστορικῆς σχολῆς δύναται νὰ ἐξάγῃ ὠρισμένα συμπεράσματα περὶ τοῦ τρόπου κατανομῆς τοῦ ἐθνικοῦ εισοδήματος εἰς ἕν ἕκαστον τῶν σταδίων οικονομικῆς ἐξελίξεως. Πλὴν ὅμως, ἡ ὅλη δομὴ τῶν ἐν λόγῳ θεωριῶν παραμένει προσκεκολλημένη εἰς τὴν ἀπλὴν παρατήρησιν καὶ δίδει ἐμφανῶς τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι στερεῖται οἰκονομικῶς ἀλλῆς φιλοδοξίας καὶ εἰδικώτερον τῆς προσπαθείας συνδέσεως τῶν διαφόρων σταδίων μὲ προβλήματα κατανομῆς τοῦ ἐθνικοῦ εισοδήματος. Ὑπὸ τὰς συνθήκας ὅμως αὐτάς καὶ ἡ ἔννοια τῆς οικονομικῆς ἀναπτύξεως, ἡ ὁποία ἀναμφιδόλως περιέχεται εἰς τὰς περὶ σταδίων θεωρίας τῆς ἱστορικῆς σχολῆς, παύει νὰ ἔχῃ οὐσιαστικὸν περιεχόμενον, τοῦλάχιστον ὑπὸ τὰς σήμερον κρατούσας ἀντιλήψεις.

3) Ἐν τρίτον ἐπιχείρημα, ἐναντίον τῶν σχετικῶν, περὶ σταδίων, θεωριῶν τῆς ἱστορικῆς σχολῆς, τὸ ὅποιον ἐξηγεῖ ἐν πολλοῖς τὴν ἑλλειψιν οἰουδήποτε ἐνθουσιασμοῦ, ἀκόμη καὶ μεταξὺ τῶν τυχόν ὁπαδῶν των, εἶναι ἡ μὴ ἀναζητήσιμος κάποιας τελειότητος εἰς τὸ τελικὸν στάδιον ἐξελιξέως. Τῆς κριτικῆς αὐτῆς δύναται ἴσως, ἂν καὶ μὲ πολλὰς ἀμφιβολίας, νὰ ἐξαιρεθῇ ἡ περὶ σταδίων ἐξελιξέως θεωρία τοῦ F. List, τῆς ὁποίας τὸ τελικὸν στάδιον εἶναι ἡ πραγματοποίησης «κανονικοῦ ἔθνους» = «nation normale». Ὑπάρχουν ἄλλαι θεωρίαι περὶ σταδίων οικονομικῆς ἐξελιξέως, πλὴν αὐτῶν τῆς ἱστορικῆς σχολῆς, αἱ ὅποσαι ἐπὶ τῇ βάσει ἀντικειμενικῶν κριτηρίων ἀνταποκρίνονται πολὺ ὀλιγώτερον εἰς τὰ πράγματα, ὥπως λ.χ. αἱ σχετικαὶ θεωρίαι τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους. Εἰς αὐτάς, ἡ σταδιακὴ ἐξέλιξις προπαρascευάζει τὴν ἐπὶ κράτησιν ἐνὸς ἀριστοκρατικοῦ σοσιαλισμοῦ, ὃ ὅποιος δὲν κατευθύνεται ἀπὸ οικονομικά κίνητρα καὶ ἀπὸ ὅπου ἑλλεῖπει ὁ θεσμὸς τῆς ἰδιοκτησίας καὶ ἡ ἐπιθυμία πλουτισμοῦ, διότι διέπονται ἀπὸ κατώτερα ἐλατήρια². Εἶναι ἀδιεμφισβήτητον, ὅτι ἐνῷ αἱ περὶ σταδίων θεωρίαι τῆς ἱστορικῆς σχολῆς δύνανται, ἐν μέρει τοῦλάχιστον, νὰ ἀναγνωρισθοῦν ὡς οικονομικαὶ θεωρίαι καὶ ἐπὶ πλέον νὰ καταβληθῇ προσπάθεια ἐξευρέσεως ὠριζιμένων σημείων, τὰ ὅποια ἐπαληθεύει ἡ πραγματικότης, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ὑποστηριχθῇ τὸ αὐτὸ διὰ τὰς περὶ σταδίων θεωρίας τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους. Πρόκειται περὶ καθαρῶς οὐτοπιστικῶν θεωριῶν, ἀπὸ τὰς ὁποίας ἑλλεῖπει τὸ βασικὸν οικονομικὸν κίνητρον. ἤτοι ἡ ἐπιθυμία πλουτισμοῦ πρὸς ἀπόκτησιν ἰδιοκτησίας. Ὡς ἐκ τούτου, αἱ θεωρίαι αὗται δὲν εἶναι οικονομικαί. Ἐν τούτοις, ὅμως, αἱ θεωρίαι τοῦ Πλάτωνος καὶ Ἀριστοτέλους, διαθέτουν ἓνα βασικώτατον προσόν ἀπὸ τὸ ὅποιον στεροῦνται αἱ περὶ σταδίων θεωρίαι τῆς ἱστορικῆς σχολῆς: τὸ τελικὸν τῶν σταδίων, ἂν καὶ οὐτοπιστικόν, συνεπῶς μὴ πραγματοποιήσιμον, ὑπόσχετα τελειότητα³ μίαν τελειότητα, ὅχι τὸσον οικονομικὴν, ὑπὸ τὴν ἐννοίαν ὅτι δὲν ἐξασφαλίζει ἀφθονίαν ὕλικῶν ἀγαθῶν, ἐφ' ὅσον ἡ ὅλη του ἰδεολογία βασίζεται ἐπὶ τῆς λιτότητος⁴ ἀλλὰ ὅπωςδήποτε μίαν ἰδεολογικὴν πραγματοποίησιν, ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἐμπνέονται οἱ ὁραματισταὶ τῆς καὶ εἶναι πεπεισμένοι ὅτι πρέπει νὰ καταβληθῇ πᾶσα δυνατὴ προσπάθεια, ὥστε αἱ κοινωνίαι τῆς ἀρχαιότητος, νὰ ὁδηγηθῶν πρὸς τὸ τελικὸν αὐτὸ στάδιον. Ἡ ἐπιδιώξις θεδαίνεις αὕτη ἀναφέρεται μόνον εἰς τὰς ἑλληνικὰς κοινωνίας τῆς ἀρχαιότητος καὶ ὅχι εἰς τοὺς βαρβάρους λαούς, εἶναι συνεπῶς τοποθετημένη ἐντὸς συγκεκριμένων τοπικῶν καὶ χρονικῶν πλαισίων. Ἡ συμπλήρωσις τῆς περὶ σταδίων θεωρίας τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους ἐμφανίζεται πολλοὺς αἰῶνας ἀργότερον, ἀπὸ τὸν Marx. Ἡ δάσις παραμένει ἰδεολογική, ἐπιδιώκεται ἡ τελειότης εἰς τὸ τελικὸν στάδιον τοῦ κομμουνισμοῦ, πλὴν ὅμως ἡ θεωρία τοῦ Marx διαθέτει οικονομικόν

2. Μ. Νεγρεπόντη - Δελιβάνη, Παραδόσεις Ἱστορίας Οἰκονομικῶν Θεωριῶν, Θεσσαλονίκη 1965, Γ' Ἔκδοσις, σελ. 10-12.

υπόδαθρον και δέν οδηγεί πλέον εις τόν «ἀριστοκρατικόν» σοσιαλισμόν», ἀλλά, ἀντιθέτως, εις τήν ἐπικράτησιν τῶν πολλῶν, δηλαδή τοῦ προλεταριάτου. Καί ἡ θεωρία τοῦ Marx δέν θεωρεῖται πλέον ὡς δυναμένη νά ἐφαρμοσθῇ, ἐφ' ὅσον καί εις τὰς χώρας τοῦ παραπετάσματος, ἡ ἐξέλιξις εἶναι βασικῶς διάφορος τῆς ὁραματισθείσης ἀπό τόν Marx καί ἐφ' ὅσον ἐπὶ πλέον ἡ ἔλευσις τοῦ τελικοῦ σταδίου, ἥτοι τοῦ κομμουνιστικοῦ, θεωρεῖται, ἐπὶ τῇ θάσει ἀντικειμενικῶν κριτηρίων, ὡς ἐξαιρετικὰ ἀδεαῖα. Ἐν συγκρίσει πρὸς τὰς θεωρίας περὶ σταδίων τῶν ἀρχαίων μας προγόνων ἀφ' ἐνός, τοῦ Marx ἀφ' ἑτέρου, αἱ ἀνάλογοι θεωρίαι τῆς ἱστορικῆς σχολῆς περιέχουν ἀσφαλῶς μεγαλύτερον ποσοστὸν ἀληθείας καὶ ἀνταποκρίνονται περισσότερον εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῆς πραγματικότητος ἐν τούτοις, ἢ ἐκτίμησις γενικῶς πρὸς αὐτάς, εἶναι ἀσυγκρίτως μικρότερα ἀπὸ ὅ,τι πρὸς τὴν περὶ σταδίων θεωρίαν τοῦ Marx ἢ καὶ ἀκόμη πρὸς αὐτὴν τοῦ Πλάτωνος καὶ Ἀριστοτέλους. Ἡ ἐξήγησις φαίνεται νά εἶναι ἡ παντελὴς ἀδιαφορία ὡς πρὸς τὴν ἐπιδιώξιν τελειότητος, ἔστω καὶ ὑπὸ οὐτοπιστικῆν μορφήν, εἰς τὸ τελικὸν στάδιον τῶν θεωριῶν περὶ οἰκονομικῶν σταδίων τῆς ἱστορικῆς σχολῆς.

4) Τέλος, εἶναι δυνατόν νά προστεθῇ εἰς τοὺς λόγους τῆς τελείας ἐγκαταλείψεως, εἰς τὴν σύγχρονον ἐποχὴν, τῶν θεωριῶν τῆς ἱστορικῆς σχολῆς, ἡ ἀπασχόλησις καὶ ἡ ἀνάλυσις, ἐκ μέρους τῶν γερμανῶν ἱστορικῶν, μόνον ἐξωτερικῶν καὶ ὄχι ἐσωτερικῶν χαρακτηριστικῶν τῶν διαφόρων οἰκονομιῶν. Τοῦτο ἐξηγεῖται ἀπὸ τὴν προσήλωσιν των εἰς τὴν συλλογὴν πραγματικῶν δεδομένων καὶ ἀπὸ τὴν πεποίθησίν των, ὅτι μόνον ἡ παρατήρησις καταλήγει εἰς χρήσιμα καὶ ἐπιστημονικὰ ἀποτελέσματα. Τοιοῦτοτρόπως ὅμως τὸ ἀποτέλεσμα εἰς τὸ ὁποῖον κατέληξαν οἱ οἰκονομολόγοι τῆς ἱστορικῆς σχολῆς εἶναι ἐν πολλοῖς ἀπογοητευτικόν, ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ὅτι ἀρχοῦνται εἰς περιγραφικὴν ἀνάλυσιν, ἀπὸ τὴν ὁποῖαν λείπει ἡ οὐσία τῶν οἰκονομικῶν φαινομένων. Ὑπὸ τὸ πρίσμα τοῦτο ὑπάρχουν πολλαὶ καὶ βασικαὶ διαφοραὶ μεταξὺ τῶν περὶ σταδίων θεωριῶν τῆς ἱστορικῆς σχολῆς καὶ μεταγενεστέρων τοιούτων, αἱ ὁποῖαι ἐκ πρώτης ὀψεως φαίνονται: νά ἔχουν μὲ τὰς πρώτας πολλὰς ὁμοιότητας, ὅπως λ.χ. ἡ περὶ σταδίων ἐξελίξεις θεωρία τοῦ Colin Clark³. (Ὁτός, διακρίνει στάδια τὰ ὁποῖα, ἐφ' ὅσον δέν ἐισχωρήσῃ κανεὶς εἰς τὴν οὐσίαν καὶ δέν ἐξετάσῃ τὴν ἀφετηρίαν, ὁμοιάζουν εἰς μέγαν βαθμόν μὲ πολλὰ ἀπὸ τὰ ἀντίστοιχα στάδια τῆς γερμανικῆς ἱστορικῆς σχολῆς. Πλὴν ὅμως, εἰς τὴν θεωρίαν τοῦ Colin Clark γίνεται ἀνάλυσις τῶν ἐσωτερικῶν χαρακτηριστικῶν τῆς οἰκονομίας καὶ τὰ στατιστικὰ δεδομένα ἔχουν ἱκανοποιητικὴν ἐπιστημονικὴν θεμελίωσιν. Ἡ μετάδασις ἀπὸ τοῦ ἐνός σταδίου εἰς τὸ ἐπόμενον λαμβάνει χώραν καὶ δικαιολογεῖται ἐπαρκῶς, συνεπεία ἐσωτερικῶν μεταβολῶν τῆς οἰκονομίας, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δέν συναντᾶται εἰς τὰς σχετικὰς θεωρίας τῆς ἱστορικῆς σχολῆς.

Εἰς τὴν Εἰσαγωγὴν ἀνελύθησαν οἱ σπουδαιότεροι λόγοι, διὰ τοὺς ὁποίους αἱ περὶ σταδίων οἰκονομικῆς ἐξελίξεως θεωρίαι τῆς ἱστορικῆς σχολῆς δὲν θεωροῦνται ὡς ἔχουσαι ἱκανοποιητικὴν ἐπιστημονικὴν θεμελίωσιν. Ἐν συνεχείᾳ, εἰς τὸ πρῶτον Κεφάλαιον, θὰ ἐξετάσωμεν τὰς κυριωτέρας θεωρίας τῆς ἱστορικῆς σχολῆς, τὰς ἐλλείψεις τῶν καὶ τὰ σημεῖα εἰς τὰ ὁποῖα αὗται συμφωνοῦν εἰς τὰς γενικὰς τῶν γραμμὰς μὲ τὴν πραγματικότητα. Ἀκολουθῶς εἰς τὸ δεύτερον Κεφάλαιον, θὰ ἐπιχειρηθῇ σύγκρισις αὐτῶν, ἀφ' ἑνὸς μὲν μὲ τὴν βασικὴν κλασσικὴν περὶ σταδίων θεωρίαν τοῦ Adam Smith, ἀφ' ἑτέρου δὲ μὲ μεταγενεστέραις περὶ σταδίων θεωρίας. Τέλος, εἰς τὸ τρίτον Κεφάλαιον, θὰ ἀσχοληθῶμεν μὲ τὴν περὶ σταδίων οἰκονομικῆς ἐξελίξεως θεωρίαν τοῦ W. Rostow, ἣ ὁποία εἶναι ἀναμφισβητήτως ἡ περισσότερον ἱκανοποιητικὴ εἰς τὸ εἶδος τῆς· θὰ ἴδωμεν ποῖα εἶναι κυρίως τὰ σημεῖα ὑπεροχῆς τῆς καὶ ἐν σχέσει πρὸς τὰς θεωρίας τῆς ἱστορικῆς σχολῆς καὶ ἐν σχέσει πρὸς τὰς ὑπολοίπους περὶ σταδίων ἐξελίξεως θεωρίας. Ἐν κατακλείδι, θὰ προσπαθήσωμεν νὰ ἐξαγάγωμεν ὁρισμένα συμπεράσματα.

Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο Ν Ι

ΑΙ ΠΕΡΙ ΣΤΑΔΙΩΝ ΕΞΕΛΙΞΕΩΣ ΘΕΩΡΙΑΙ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ

Θά μᾶς ἀπασχολήσουν αἱ θεωρίαι τῶν Karl Bücher καὶ F. List. Ἡ θεωρία τοῦ F. List, ἂν καὶ χρονικῶς προηγέται τῆς τοῦ Bücher ἐν τούτοις εἶναι εἰς πολλὰ σημεία πληρεστέρα. Φαίνεται δὲ ὅτι ὁ Bücher δὲν ἐπηρεάσθη ἀπὸ αὐτήν.

Α'. Ἡ θεωρία τοῦ Karl Bücher.

Ὁ Bücher, τοῦ ὁποῖου ἄλλωστε ἡ περὶ σταδίων οἰκονομικῆς ἐξελέξεως θεωρία ἀναγνωρίζεται ὡς ἡ ἔχουσα τὰ περισσύτερα πλεονεκτήματα ἐν συγκρίσει πρὸς τὰς τῶν ἄλλων ἱστορικῶν, διακρίνει τρεῖς στάδια :

1) Τὸ στάδιον τῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας.

Τὸ βασικὸν χαρακτηριστικὸν αὐτοῦ τοῦ σταδίου εἶναι ἡ αὐτοκατανάλωσις τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς, ἡ ὅποια συμπληρώνεται καὶ ἀπὸ μίαν ὑποτυπώδη βιοτεχνίαν ἢ, ὀρθότερον, οἰκοτεχνίαν. Ἡ γεωργικὴ οἰκογένεια, ὑπὸ εὐρείαν ἔννοιαν, εἶναι συγχρόνως παραγωγικὴ καὶ καταναλωτικὴ μονάς. Ὁ Bücher ὑποστηρίζει ὅτι ὅλαι αἱ οἰκονομίαι τῆς ἀρχαιότητος, ἀλλὰ καὶ τοῦ μεσαίωνος, δύναται νὰ ὑπαχθῶν εἰς τὸ στάδιον τῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας. Ἐμμένει σὺνάγεται ὅτι εἰς τὸ στάδιον αὐτὸ θὰ ἔπρεπε :

- ἡ ἱκανοποίησις τῶν ἀναγκῶν νὰ γίνεται κατὰ τρόπον τελείως ὑποτυπώδη.
- νὰ μὴν ὑπάρχῃ ὄχι μόνον δευτερογενής, ἀλλὰ οὔτε τριτογενὴς τομεύς, ἐφ' ὅσον δὲν λαμβάνουν χώραν ἀνταλλαγαὶ ἀγαθῶν,
- νὰ μὴν ὑπάρχῃ κανὲν εἶδος κρατικῆς παρεμβάσεως εἰς τὸν οἰκονομικὸν βίον,
- τὸ χρήμα νὰ εἶναι ἀχρηστον, ἂν ὄχι ἀνύπαρκτον.
- νὰ μὴν ὑπάρχῃ διάκρισις εἰς κοινωνικὰς τάξεις.

Ὁ Bücher δὲν ἔχει τὴν μετριοπάθειαν νὰ ἀρκεσθῇ εἰς τὴν παρακολούθησιν τῆς ἐξελέξεως τῶν γερμανικῶν πόλεων, ἀλλὰ φιλοδοξεῖ ἡ θεωρία του νὰ εἶναι ἐφαρμόσιμος εἰς τὴν ἐξέλιξιν οἰαοδήποτε οἰκονομίας. Συνεπῶς, διὰ νὰ κρίνωμεν τὴν ἀξίαν τῆς ἔχωμεν τὸ δικαίωμα νὰ συγκρίνωμεν τὸ στάδιον τῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας, μὲ τὰ κρατοῦντα σχετικῶς εἰς τὰς συγχρόνους ὑποανάπτους οἰκονομίας. Ἐκ τῆς προσπάθειας αὐτῆς συνάγεται ἡ εἰς πολλὰ σημεία ὁρθότης τῆς θεωρίας τοῦ Bücher, δεδομένου ὅτι :

- αἱ ὑποανάπτυκτοι οἰκονομίαι εἶναι κυρίως γεωργικαί,
- αἱ ὑποανάπτυκτοι οἰκονομίαι διαθέτουν τὸ μεγαλύτερον μέρος τοῦ ἔθνικου τῶν εἰσοδήματος δι' αὐτοκατανάλωσιν,

—εἰς τὰς ὑποαναπτύκτους οἰκονομίας ἡ γεωργικὴ οἰκογένεια προσπαθεῖ νὰ καλύψῃ τὰς ἀνάγκας τῆς μετὰ τὴν ἀνάπτυξιν ὑποτυπώδους οἰκιακῆς βιοτεχνίας. Ἐν τούτοις, ὅμως, δὲν θὰ πρέπει νὰ παραβλεφθῶν καὶ ὠρισμένα ἄλλα χαρακτηριστικά τῶν ὑποαναπτύκτων οἰκονομιῶν, ἐξ ἴσου θασιῶν μὲ τὰ προηγούμενα, τὰ ὅποια ὁ Bücher δὲν φαίνεται νὰ ἔλαβε ὑπ' ὄψιν. Πρόκειται :

Πρῶτον, διὰ τὸ γεγονός, ὅτι ναι μὲν εἰς τὰς ὑποαναπτύκτους οἰκονομίας ὁ δευτερογενὴς τομεὺς παίζει ἀσήμαντον ρόλον καὶ ἀπὸ ἀπόψεως ἀπασχολήσεως ἐντὸς τοῦ συνολικῶς ἐργαζομένου πληθυσμοῦ καὶ ἀπὸ ἀπόψεως συμμετοχῆς εἰς τὸ συνολικὸν ἐθνικὸν προϊόν, πλην ὅμως ὁ τριτογενὴς τομεὺς πρέπει ἐν πολλοῖς νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν, κυρίως ὑπὸ τὴν μορφήν τῶν ἐμπορῶν γεωργικῶν προϊόντων ἢ σημασίᾳ τῶν εἰς τὰς ὑποαναπτύκτους οἰκονομίας εἶναι· μεγάλη, ὅχι τόσον διότι οὗτοι εἶναι πολυάριθμοι, ἀλλὰ διότι κατορθύνουν, λόγῳ ἐλλείψεως οἰασ-θήποτε ὀργανώσεως τῶν ἀγροτῶν, νὰ ἐξασφαλίσουν δι' ἑαυτοὺς ἱκανὸν τμήμα τῆς συνολικῆς γεωργικῆς παραγωγῆς. Ὡς γνωστὸν, εἰς τὰς ὑποαναπτύκτους οἰκονομίας, ἡ ποσότης τῶν γεωργικῶν προϊόντων, ἡ ὅποια δὲν αὐτοκαταναλίσκεται ἀπὸ τοὺς παραγωγούς τῆς, ἂν καὶ μικρά, προσφέρεται τελικῶς εἰς τὴν ἀγορὰν εἰς τιμὴν δυσαναλόγως μεγαλυτέραν ἀπὸ αὐτὴν τὴν ὅποιαν λαμβάνουν οἱ ἀγρόται. Τοῦτο σημαίνει ὅτι οἱ ἔμποροι γεωργικῶν προϊόντων, πραγματοποιοῦν ὑψηλὰ περιθώρια κέρδους, παρὰ τὸ γεγονός ὅτι τὸ ἀντικείμενον τῶν συναλλαγῶν τῶν ἀντιπροσωπεύει ἀσήμαντον ποσοστὸν τῆς συνολικῆς γεωργικῆς παραγωγῆς. Ἐν τούτοις, τὸ μικρὸν αὐτὸ ποσοστὸν ἐξασφαλίζει, ἂν μὲν μέγαλα κέρδη εἰς τοὺς ἐμπόρους γεωργικῶν προϊόντων, ἂν μὲν ἑτέρου δὲ τὴν διατροφὴν τοῦ μὴ γεωργικοῦ πληθυσμοῦ τῆς ὑποαναπτύκτου οἰκονομίας, ἀνεξαρτήτως τοῦ γεγονότος ὅτι τὸ τελευταῖον τοῦτο εἶναι πολὺ χαμηλὸν ἐντὸς τοῦ συνολικῶς ἀπασχολουμένου πληθυσμοῦ.

Δεύτερον, διὰ τὸ ὅτι, ἀκόμη καὶ εἰς τὰς πλέον ὑποαναπτύκτους οἰκονομίας ὑπάρχει κάποια μορφή κράτους καὶ κρατικῶν παρεμβάσεων εἰς τὸν οἰκονομικὸν βίον. Εἰδικώτερον, ἡ ὑποχρέωσις καταβολῆς φόρων συναντᾶται καὶ εἰς τὴν ἀρχαιότητα. Οἱ φόροι, εἰς τὰς ὑποαναπτύκτους οἰκονομίας εἶναι κατὰ κανόνα ἔμμεσοι καὶ ἐπιβαρύνουν τὴν τιμὴν τῶν γεωργικῶν προϊόντων, τὰ ὅποια ἀποτελοῦν ἀντικείμενον συναλλαγῶν, ἤτοι δὲν διατίθενται δι' αὐτοκατανάλωσιν. Μὲ τὸ προϊόν τῶν φόρων τὸ κράτος καλύπτει κυρίως τὰς καταναλωτικὰς τοῦ δαπάνας, εἰδικώτερον δὲ ἀμείβει τοὺς δημοσίους ὑπαλλήλους. Συνεπῶς, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ὑποστηριχθῇ, ὅτι δὲν ὑπάρχει διάκρισις εἰς κοινωνικὰς τάξεις, ἀκόμη καὶ εἰς οἰκονομίας αἱ ὅποιαι ἔχουν 80%, ἢ καὶ ἐπὶ πλέον ἀγροτικὸν πληθυσμὸν ἐντὸς τοῦ συνολικῶς ἀπασχολουμένου πληθυσμοῦ τῶν.

Τρίτον, εἰς τὰς ὑποαναπτύκτους οἰκονομίας συναντᾶται συχνάκις τὸ φαινόμενον τοῦ διπλοῦ τομέως, ἤτοι ἡ οἰκονομία χωρίζεται εἰς δύο τομεῖς : ὁ εἰς ἀνήκει εἰς τὴν πατροπαράδοτον ὑποανάπτυκτον γεωργικὴν οἰκονομίαν, ὁ ἕτερος ἀνήκει κατὰ κανόνα εἰς ἄλλοδαποὺς ἐπιχειρηματίας ἢ ξένον κράτος, περισσό-

τερον άνεπτυγμένον. Οί δύο τομείς συμβαδίζουν χωρίς όμως νά έρχωνται εις έπαφήν, ούτως ώστε ή ύποανάπτυκτος οίκονομία νά περικλείη έντός αúτης έπαρκώς άνεπτυγμένας δραστηριότητας, ύψηλά εισοδήματα κατά κεφαλήν, ύψηλήν στάθμην ειδικεύσεως, τά όποία όμως δέν επιδρουν έπ' αúτης, διότι δέν είναι εις θέσιν νά τά εκμεταλλευθώ καταλλήλως. Τό στάδιον τής οικιακής οίκονομίας του Bücher ασχολείται μέ ό,τι φαίνεται εκ πρώτης όψεως ως έχον κεφαλαιώδη σημασίαν διά μίαν ύποανάπτυκτον οίκονομίαν και δέν λαμβάνει ύπ' όψιν δραστηριότητας, αί όποίαι κατ' αúτον είναι ασήμαντοι. Δέν θά ήδυνάμεθα νά κάμωμεν χριτικήν τής προσπάθειας αúτης έπιλογής, έφ' όσον όλαί αί θεωρίαι και όλα τά σύγχρονα οικονομετρικά ύποδείγματα βασίζονται επί τής άρχής αúτης, ήτοι τής έπιλογής εκείνων των οικονομικών μεγεθών, τά όποια είναι περισότερον αντιπροσωπευτικά δι' εκάστην περίπτωσιν. Ό κίνδυνος έγκειται άφ' ενός μέν εις τήν έπιλογήν εκ παραδρομής των ολιγώτερον ούσιωδών μεγεθών, άφ' άλλου δέ εις τήν παράλειψιν και άλλων σημαντικών οικονομικών μεγεθών, των όποίων ή λήψις ύπ' όψιν είναι άπαραίτητος διά τήν διαμόρφωσιν πλήρους εικόνας τής καταστάσεως. Έκ τής άνωτέρω αναλύσεως συνάγεται ότι τό στάδιον οικιακής οίκονομίας του Bücher παραλείπει βασικά οικονομικά μεγέθη και ως εκ τούτου καταλήγει κατ' ανάγκην εις έσφαλμένην εικόνα τής πραγματικότητας των ύποαναπτύκτων οικονομιών.

2) Τό στάδιον τής άστικής οίκονομίας.

Τούτο άποτελεί τό δεύτερον στάδιον εξέλιξεως τής θεωρίας του Bücher, τό δέ βασικόν διακριτικόν του γνώρισμα, έν σχέσει μέ τό προηγούμενον, είναι ή διεύρυνσις του πλαισίου έντός του όποιου λαμβάνει χώραν ή παραγωγή και ή κατανάλωσις. Από τήν οικογένειαν, ή οικονομική δραστηριότητα περιέρχεται εις τήν πόλιν, εις τήν όποίαν διαμορφούται τοπική άγορά. Ένψ εις τό προηγούμενον στάδιον ή οικογένεια ήτο αúτάρκης, εις τό παρόν στάδιον ή πόλις είναι αúτάρκης και μόνον κατ' εξαίρεσιν αναγκάζεται νά εισάγη ώρισμένα προϊόντα, τά όποια ως εκ τής φύσεώς των δέν δύνανται νά παραχθούν επί τόπου. Εις τό κέντρον τής πόλεως συγκεντρώνται οί βιοτέχναι, οργανωμένοι εις συντεχνίας, ένψ οί άγρόται παραμένουν εις τάς πέριξ του κέντρου άγροτικάς περιοχάς. Εις τήν τοπικήν άγοράν δέν ύπάρχουν έμποροι, αλλά ο άγρότης έρχεται εις άμεσον έπαφήν μέ τόν βιοτέχνην και λαμβάνει χώραν άνταλλαγή προϊόντων άνευ τής μεσολαθήσεως ούουδήποτε διαμέσου.

Η θεωρητική σύλληψις του δευτέρου αúτου σταδίου, από τόν Bücher, βασίζεται εις μεγαλύτερον βαθμόν από τό πρώτον, εις τάς ειδικάς συνθήκας, υπό τάς όποίας άνεπτύχθησαν αί γερμανικαί πόλεις. Άνεξαρτήτως των οικονομικών λόγων, οί όποίαι θά ήδύναντο ένδεχομένως νά οδηγήσουν εις τοπικάς άγοράς μέ όριον τήν πόλιν και μέ τούς όποίους θά ασχοληθώμεν άμέσως κατωτέρω, εις τήν περίπτωσιν τής τωιαύτης εξέλιξεως των γερμανικών πόλεων, ύπήρξαν

καὶ λόγοι ἀσφαλείας : τὰ τεῖχη τῆς πόλεως προφυλάσσουν τοὺς κατοικοὺς τῆς εἰς περιόδους ἐπιδρομῶν. Ἐάν ὅμως ἡ ἐξέλιξις τῆς οἰκονομίας, ἀπὸ οἰκιακῆν εἰς ἀστικῆν, δὲν ὀφείλεται κυρίως εἰς λόγους οἰκονομικοὺς καὶ κοινωνικοὺς· ἀλλὰ εἰς λόγους ἀσφαλείας, τότε θὰ ἠδύνατο νὰ παρατηρηθῇ ὅτι ἐάν οἱ τελευταῖοι οὗτοι ἐκλείψουν δὲν θὰ ὑπάρχῃ πλέον οὐδεμία δικαιολογία νὰ ἀναμένωμεν εἰς τὸ μέλλον ἀνάλογον ἐξέλιξιν. Ὑπ' αὐτὰς τὰς συνθήκας, ἡ περὶ σταδίων θεωρία τοῦ Bücher θὰ ἦτο εἰς θέσιν νὰ ἐξηγήσῃ τὴν σταδικὰν οἰκονομικὴν ἐξέλιξιν τῶν γερμανικῶν πόλεων, ἀλλὰ θὰ ἦτο ἄνευ ἀντικειμένου εἰς τὴν σύγχρονον ἐποχὴν. Πλὴν ὅμως, ὁ Bücher φιλοδοξεῖ διὰ τὴν θεωρίαν του. δυνατότητα γενικῆς ἐφαρμογῆς χρονικῶς καὶ τοπικῶς καὶ ὑπὸ τὸ πρῖσμα τοῦτο ἐξετάζεται ἐνταῦθα.

Ὁρισμένα χαρακτηριστικὰ τοῦ δευτέρου αὐτοῦ σταδίου τοῦ Bücher φαίνεται νὰ συναντῶνται εἰς τὰς συγχρόνους ἀνεπαρκῶς ἀνεπτυγμένας οἰκονομίας. Πρόκειται διὰ :

α) Τὴν ἰδέαν τῆς τοπικῆς ἀγορᾶς, ἡ ὁποία ἔχει ἐλαχίστην ἐπικοινωνίαν μὲ τὸν ἔξω κόσμον καὶ ἡ ὁποία συνεπῶς εἶναι ἕως ἔνα βαθμὸν αὐτάρκης. Ἡ περιορισμένη ἔκτασις τῆς ἀγορᾶς, ἡ ὁποία εἶναι δυνατόν νὰ ἔχῃ ὅρια εὐρύτερα ἢ στενότερα τῶν τῆς πόλεως, δὲν εἶναι θεδαίως ἀναγκαῖον χαρακτηριστικὸν τῶν ὑποκινηπτύκτων ἢ ἀνεπαρκῶς ἀνεπτυγμένων χωρῶν· συναντᾶται ὅμως συχνάκις εἰς αὐτάς, διὰ τοὺς ἀκολούθους κυρίως λόγους :

— αἱ δυνατότητες ἐπικοινωνίας εἶναι ἰδιαιτέρως περιορισμέναι εἰς τὰς χώρας αὐτάς, λόγῳ τοῦ ὅτι δὲν ἔλαβον εἰσέτι χώραν τὰ ἀπαραίτητα ἔργα ὑποδομῆς· εἶναι συνεπῶς φυσικὸν νὰ δημιουργοῦνται τοπικαὶ ἀγοραὶ μὲ ὑψηλὸν βαθμὸν αὐταρκείας, ἐφ' ὅσον ἡ διάθεσις τῶν προϊόντων εἰς εὐρύτερας ἀγορὰς προσκρούει εἰς ἀνυπερδλήτους δυσχερείας,

— οἱ κάτοικοι τῶν ἐν λόγῳ οἰκονομιῶν διαθέτουν γενικῶς χαμηλὴν στάθμην ἐκπαιδεύσεως καὶ ὡς ἐκ τούτου διακρίνονται ἀπὸ πλήρη ἢ μερικὴν ἄγνοιαν, ὡς πρὸς τί ἐκάστοτε τοὺς συμφέρει καὶ πῶς πρέπει νὰ ἐνεργήσων διὰ τὴν ἐπίτευξιν περισσότερον ἱκανοποιητικοῦ ἀποτελέσματος,

— ἡ παραγωγή διενεργεῖται εἰς τὸ πλαίσιον μικρῶν, κατὰ κανόνα, ἐπιχειρηματικῶν μονάδων καὶ ὡς ἐκ τούτου σπανίως ὑπάρχει περίσσευμα, τὸ ὅποιον θὰ ἠδύνατο νὰ διατεθῇ ἐκτὸς τῆς τοπικῆς ἀγορᾶς.

β) Τὸ ὅτι ἡ ἐξέλιξις οἰκονομίας συνεπάγεται βαθμιαίαν μείωσιν τοῦ ποσοστοῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος, τὸ ὅποιον διατίθεται δι' αὐτοκατανάλωσιν. Εἶναι συνεπῶς φυσικόν, ἡ μείωσις τῆς σημασίας τῆς αὐτοκαταναλώσεως νὰ αὐξάνῃ ἀντιστοίχως τὴν σημασίαν τῆς ἀγορᾶς καὶ τοῦ καταμερισμοῦ τῶν ἔργων, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν ὁλοὴν ἀρτιωτέραν ἱκανοποίησιν τῶν ἀναγκῶν τῶν κατοίκων τῆς ἐν λόγῳ οἰκονομίας. Διὰ νὰ ὁδηγηθῇ ὅμως ἡ πρωτόγονος οἰκονομία εἰς ἓνα στάδιον ὀλιγώτερον ὑποανάπτυκτον, εἶναι ἀπαραίτητον νὰ συντρέξουν πολλοὶ παράγοντες, οἱ ὅποιοι δὲν ἀναλύονται ὅτε ἀπὸ τὸν Bücher,

οὔτε ἀπὸ τῶν ὑπολοίπων οἰκονομολόγων τῆς γερμανικῆς ἱστορικῆς σχολῆς, ἀλλὰ οὔτε καὶ ἀπὸ τῶν συγγραφεῖς, οἱ ὅποιοι, κατὰ τὴν μακρὰν διαδρομὴν τῆς ἐξελιξέως τῆς οἰκονομικῆς σκέψεως ἠσχολήθησαν μὲ σταδιακὰ προβλήματα. Τὴν μόνην ἴσως ἐξαίρεσιν εἰς τὸν τομέαν αὐτὸν ἀποτελεῖ ἡ περὶ σταδίων ἐξελιξέως θεωρία τοῦ W. Rostow.

γ) Τὴν δυνατότητα νὰ συμφωνήσῃ τις μὲ τὸν Bücher, ὡς πρὸς τὸ ὅτι ἀνεπαρκῶς ἀνεπτυγμέναι χῶραι ἢ περιοχαὶ πραγματοποιοῦν ὄγκον δοσοληψιῶν μὲ τὸν ἔξω κόσμον . κατὰ πολὺ κατώτερον, ἐν συγκρίσει μὲ περισσότερον ἀνεπτυγμένας περιοχάς ⁴. Τοῦτο βεβαίως σημαίνει, ἐν τελευταία ἀναλύσει, ὅτι ἡ ἱκανοποίησις τῶν ἀναγκῶν εἰς τὴν περίπτωσιν τῶν πρώτων, εἶναι ὀλιγώτερον ἱκανοποιητική, ἐν συγκρίσει πρὸς τὰς δευτέρας. Ἐξ ἄλλου, εἰς τῶν λόγων τοῦ ἐκδηλοῦ ἐνδιαφέροντος τῶν συγχρόνων ἀνεπτυγμένων οἰκονομιῶν, διὰ τὰς ὑποαναπτύκτους τοιαύτας ἐγκτεται καὶ εἰς τὸν φόβον των, ὅτι ἐὰν αἱ τελευταῖαι δὲν ἀναπτυχθῶν μὲ σχετικῶς ταχὺν ρυθμὸν, δὲν θὰ εἶναι εἰς θέσιν νὰ ἀπορροφήσουν τὴν ὅλῃν αὐξανομένην παραγωγὴν καὶ προσφορὰν τῶν ἀνεπτυγμένων χωρῶν.

δ) Τέλος διὰ τὸ ὅτι ὁ Bücher ἔχει κατ' ἀρχὴν δίκαιον, ὅταν ὑποστηρίξῃ ὅτι ἡ κυρίως γεωργικὴ οἰκονομία ἀκολουθεῖται ἀπὸ ἓνα στάδιον, εἰς τὸ ὅποιον ἀναπτύσσεται παραλλήλως κατὰ προτίμησιν, ἐκ τοῦ δευτερογενοῦς τομέως, ἡ βιοτεχνία. Ἐὰν δὲν λάβῃ κανεὶς ὑπ' ὄψιν τὴν δυνατότητα, ἀφ' ἐνὸς μὲν ἔξωτερικῆς χρηματοδοτήσεως τῆς ἀρξάμενης προσπάθειας δι' οἰκονομικὴν ἀνάπτυξιν, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὴν εὐχέριαν ἐπιβολῆς περιορισμῶν τῆς καταναλώσεως διὰ τῆς ἐφαρμογῆς καταλλήλου προγράμματος οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως, ὁδηγεῖται λογικῶς εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἡ βιοτεχνία εἶναι εὐχερέστερον νὰ ἀναπτυχθῇ πρὸ τῆς βιομηχανίας. Βεβαίως, δὲν εἶναι ἡ ὁδὸς τὴν ὅποιαν ἠκολούθησαν αἱ περισσότεραι ἀπὸ τὰς ἤδη ἀνεπτυγμένας οἰκονομίας, οὔτε ὅμως ἡ ὁδὸς τὴν ὅποιαν ἀκολουθοῦν αἱ σύγχρονοι ἀνεπαρκῶς ἀνεπτυγμέναι οἰκονομίαι, εἰς τὴν προσπάθειάν των νὰ ἀναπτυχθῶν.

Πλὴν τῶν τεσσάρων αὐτῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ σταδίου ἀστικῆς οἰκονομίας τοῦ Bücher τὰ ὅποια ἐμφανίζουσιν κάποιαν ἀληθοφάνειαν, ὑπάρχουν καὶ ἕτερα τὰ ὅποια δὲν ἀνταποκρίνονται πρὸς τὴν πραγματικότητα. Πρόκειται διὰ :

α) Τὸ ὅτι ὁ Bücher ἀποκλείει τὴν ὑπαρξίν διαμέσων εἰς τὸ στάδιον τῆς ἀστικῆς οἰκονομίας καὶ ὑποθέτει ὅτι οἱ παραγωγοὶ τοῦ πρωτογενοῦς καὶ τοῦ δευτερογενοῦς τομέως ἔρχονται εἰς ἀμεσον ἐπαφὴν μεταξύ των. Ἡ ἀπόκλεισις τοῦ τριτογενοῦς τομέως ἀπὸ τὸ στάδιον τῆς ἀστικῆς οἰκονομίας, παραβλέπει τὴν

4. Τοῦτο βεβαίως εἶναι ὀρθόν, ἐὰν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν τὸν ὄγκον δοσοληψιῶν, τῶν ἀνεπαρκῶς ἀνεπτυγμένων καὶ τῶν ἤδη ἀνεπτυγμένων οἰκονομιῶν εἰς ἀπολύτους ἀριθμούς. Ἀντιθέτως, ἐὰν γίνῃ σύγκρισις τὸν ποσοστοῦ ἐντὸς τοῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος, τὸ ὅποιον ἀποτελεῖ ἀντικείμενον δοσοληψιῶν μὲ τὸν ἔξω κόσμον, τοῦτο εἶναι ἀνώτερον εἰς τὰς ἀνεπαρκῶς ἀνεπτυγμένας οἰκονομίας, ἐν σχέσει πρὸς τὰς ἤδη ἀνεπτυγμένας τοιαύτας.

πραγματικότητα. ὅπως λαμβάνει χώραν εἰς τὰς συγχρόνους ὑποαναπτύκτους καὶ ἀνεπαρκῶς ἀνεπτυγμένους οἰκονομίας. Εἰς τὸ αὐτὸ σφάλμα περιπίπτει καὶ ὁ Colin Clark εἰς τὴν περὶ σταδίων ἐξελίξεως θεωρίαν του, χωρὶς ὅμως νὰ ἀποκλείῃ κατὰ τρόπον ἀπόλυτον. ὅπως ὁ Bücher, τὴν δυνατότητα μερικτῆς ἀναπτύξεως τοῦ τριτογενοῦς τομέως (ἐμπορίου) πρὸ τῆς ἀναπτύξεως τοῦ δευτερογενοῦς τοιοῦτου. Πράγματι, παρατηρεῖται συχνάκις τὸ φαινόμενον εἰς ὑποαναπτύκτους ἢ ἀνεπαρκῶς ἀνεπτυγμένους οἰκονομίας, τῆς ὑπάρξεως μεγάλου ἀριθμοῦ μεταπρατῶν, οἱ ὅποιοι διαπραγματεύονται ποσότητας μικρᾶς ἀξίας, πολὺ πρὸ τῆς ἀναπτύξεως τοῦ δευτερογενοῦς τομέως. Ἐξ ἄλλου δὲν πρέπει νὰ λησμονῇται ἡ εἰδικὴ σημασία τῶν ἐμπόρων γεωργικῶν προϊόντων εἰς τὰς ὑποαναπτύκτους καὶ ἀνεπαρκῶς ἀνεπτυγμένους οἰκονομίας.

β) Τὴν ἀμφισβήτησιν τοῦ αὐτάρκους χαρακτήρος τῆς ἀστικῆς οἰκονομίας τοῦ Bücher. Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο θὰ ἔπρεπε νὰ καθορισθῇ ἡ ἔννοια τῆς αὐταρκειᾶς: ἕως ποῖον βαθμὸν ἡ πόλις, εἰς τὸ στάδιον τῆς ἀστικῆς οἰκονομίας τοῦ Bücher, ἠδύνατο νὰ εἰσάγῃ προϊόντα ἔξωθεν, χωρὶς νὰ ἀπολέσῃ τὴν ιδιότητα τῆς αὐταρκειᾶς; καὶ πέραν ποίου σημείου ἡ ἀστικὴ οἰκονομία παραχωρεῖ τὴν θέσιν τῆς εἰς τὸ ἐπόμενον στάδιον τῆς λαϊκῆς οἰκονομίας; ἐρωτᾶται πράγματι, ἐὰν αἱ ἀπαραίτητοι ἰδιότητες, ἀπὸ ἀπόψεως αὐταρκειᾶς, τῆς ἀστικῆς οἰκονομίας, ἐξακολουθοῦν νὰ πραγματοποιοῦνται, κατὰ τὸν Bücher, εἰς τὴν περίπτωσιν κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ πόλις ἀναγκάζεται νὰ εἰσάγῃ εἶδη βασικῆς σημασίας διὰ τὴν συνέχισιν τῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητος εἰς τὸ ἐσωτερικόν. Λογικὸν εἶναι νὰ ὑποστηριχθῇ ὅτι ἡ πόλις τοῦ Bücher θὰ πρέπει νὰ παύῃ νὰ χαρακτηρίζεται ὡς αὐτάρκης, ὅταν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸν ἔξω κόσμον διὰ βασικῆς σημασίας προϊόντα.

γ) Τὸ γεγονός: ὅτι αἱ σύγχρονοι ὑποανάπτυκτοι οἰκονομίαι ἀσφαλῶς δὲν πρόκειται νὰ ἀναπτυχθοῦν κατὰ τὸ πρότυπον τοῦ Bücher. Οἱ λόγοι τῆς μὴ συμμορφώσεως τῆς πραγματικότητος πρὸς τὸ θεωρητικὸν κατασκευάσμα τοῦ Bücher δυνατόν νὰ διακριθῶν:

Πρῶτον, εἰς λόγους οἱ ὅποιοι ἦτο δυνατόν νὰ προβλεφθοῦν ἀπὸ τὸν Bücher ὅπως ἡ εὐχέρεια ἀπὸ τὰς μελλοντικὰς ὑποαναπτύκτους οἰκονομίας νὰ χρησιμοποιοῦσιν τελειοποιημένας τεχνικάς μεθόδους καὶ οὕτως νὰ συντομεύσουν τὰ ἀπαραίτητα στάδια οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως, ἡ ἐξέλιξις τῆς ἔννοιας ὑποαναπτύξεως, ἡ ὁποία δὲν περιλαμβάνει πλέον κατ' ἀνάγκην σήμερον τὰ αὐτὰ στάδια ὅπως καὶ κατὰ τὸ παρελθόν, ἡ βελτίωσις καὶ ἀπλούστευσις τῆς παγκοσμίου ἐπικοινωνίας, ἡ ὁποία εἶναι εἰς θέσιν νὰ διευκολύνῃ τὴν ἐπίλυσιν μεγάλου ἀριθμοῦ προβλημάτων ἀναπτύξεως.

Δεύτερον, εἰς λόγους οἱ ὅποιοι δὲν ἦτο δυνατόν ἢ δὲν ἦτο εὐκόλουν νὰ προβλεφθοῦν ἀπὸ τὸν Bücher, ὅπως ἡ γενίκευσις τοῦ οἰκονομικοῦ προγραμματισμοῦ, ὁ ὁποῖος μὲ διαφορὰν βαθμοῦ ἐπιβολῆς, ἀναλόγως τῆς κοσμοθεωρίας τοῦ κράτους, ἐντὸς τοῦ οὐοοῦ ἐφαρμόζεται, καθορίζει μίαν διαδρομὴν εἰς ἐκάστην

οικονομίαν, βασικῶς διάφορον τῆς ἀναλυομένης εἰς τὴν θεωρίαν τοῦ Bücher, ἢ αὐξήσις τῆς σημασίας τῆς ἐξωτερικῆς βοηθείας ἢ τοῦ δανείου ὑπὸ εὐνοϊκούς ὁρους, τὰ ὅποια ἐπιτρέπουν εἰς πολλάς ἀπὸ τὰς ἀνεπαρκῶς ἀνεπτυγμέναις οἰκονομίαις νὰ διανύσουν ταχύτατα τὰ ἐνδιάμεσα στάδια πρὸς τοῦ τελικοῦ.

3) Τὸ στάδιον τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας.

Τὸ τελικὸν στάδιον οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως τοῦ Bücher εἶναι ἡ ἐθνικὴ (λαϊκὴ) οἰκονομία. Ἡ οἰκονομικὴ δραστηριότης, ἀπὸ τὰ στενὰ ὅρια τῆς οἰκογενεας, τὰ κάπως εὐρύτερα ὅρια τῆς πόλεως, φθάνει τελικῶς εἰς τὰ ὅρια τοῦ ἔθνους. Τοῦτο θεοαίως προϋποθέτει τὴν βαθμιαίαν ἀπόκτησιν ἐθνικῆς συνειδήσεως καὶ τὴν προσπάθειαν ἐπιβολῆς τοῦ ἔθνους ὡς ἐνιαίας οἰκονομικῆς μονάδος. Εἰς τὸν στάδιον τοῦτο, ἡ οἰκονομία καθίσταται σύνθετος καὶ πολύπλοκος καὶ ἀναπτύσσει συγχρόνως τοὺς τρεῖς τομεῖς οἰκονομικῆς δραστηριότητος, ἥτοι τὸν πρωτογενῆ, τὸν δευτερογενῆ καὶ τὸν τριτογενῆ. Ἡ γενικὴ κατεύθυνσις πραγματοποιεῖται διὰ τοῦ κρατικοῦ παρεμβατισμοῦ, ὑπὸ μορφήν δημιουργίας ἐνιαίου νομίσματος, ρυθμίσεως τῶν ἐμπορικῶν συναλλαγῶν, ἐπιβολῆς συναλλαγματικῶν περιορισμῶν, ἀναπτύξεως τοῦ τοιμέως τῆς πίστεως κλπ. Ὁ καταμερισμὸς τῶν ἔργων διευρύνεται, ἡ δὲ διαδικασία μεταξὺ παραγωγῆς καὶ καταναλώσεως καθίσταται ἑλκὲν περισσότερον πολύπλοκος καὶ ἀπαιτεῖται μεγαλυτέρα ἢ πρότερον, χρονικὴ διάρκεια. Τὸ τρίτον αὐτὸ στάδιον τοῦ Bücher ἀνταποκρίνεται ἀσφαλῶς εἰς τὴν πραγματικότητά πολὺ περισσότερον ἀπὸ τὰ δύο προηγούμενα. Πράγματι, εἶναι δυνατόν νὰ ὑποστηριχθῇ ὅτι ἡ ἑναρξίς οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως συμπίπτει μὲ τὴν ἀπόκτησιν ἐθνικῆς συνειδήσεως. Ὁ κρατικὸς παρεμβατισμὸς, ὁ ὁποῖος ἀναμφισθητῶς ἀποτελεῖ τὴν μεγαλυτέραν ἀπόδειξιν ἐθνικῆς συνειδήσεως, εἶναι ἀπολύτως ἀπαραίτητος διὰ τὴν ἐπίτευξιν τῶν ἀναγκαίων διὰ τὴν ἀνάπτυξιν κοινωνικῶν καὶ οἰκονομικῶν μεταβολῶν. Μέσῳ τούτου θὰ ἐπιβληθοῦν οἱ περιορισμοὶ τοῦ ποσοστοῦ καταναλώσεως ἐντὸς τοῦ συνολικοῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος καὶ εἰσαγωγῶν πολυτελῶν καταναλωτικῶν ἀγαθῶν, καθὼς καὶ ἡ μείωσις τῆς σημασίας ὠρισμένων κοινωνικῶν τάξεων, ἐπ' ὠφελείᾳ ἄλλων, χρησιμωτέρων διὰ τὴν προώθησιν τῆς οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως. Συνεπῶς, τὸ τρίτον στάδιον τοῦ Bücher εἶναι τὸ πλέον ἐπιτυχές ἐκ τῶν τριῶν. Ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ὅτι οἰαδήποτε ἀναπτυσσομένη οἰκονομία διέρχεται ἀπὸ αὐτό. Ἐν τούτοις, ὅμως, τὸ σφάλμα τοῦ Bücher ἔγκειται εἰς τὸ ὅτι τὸ ἐξέλαβεν ὡς τελικὸν στάδιον οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως, ἐνῶ εἰς τὴν πραγματικότητά εἶναι ἀπλῶς ἓν στάδιον. Ὁ Bücher δὲν κατώρθωσε νὰ προὖδῃ τὴν μεταγενεστέραν τάσιν τῶν ἀνεπτυγμένων οἰκονομιῶν πρὸς διαμόρφωσιν εὐρυτέρων τοῦ ἔθνους οἰκονομικῶν μονάδων. Ἐπὶ πλέον, ὁ Bücher δὲν κατενόησεν ὅτι, ἀκριβῶς αὐτὴ αὕτη ἡ ἀπόκτησις ἐθνικῆς ἰσχύος, θὰ ὠδήγῃ μοιραίως εἴτε εἰς τὴν προσπάθειαν ἐπιβολῆς τῶν ἰσχυροτέρων οἰκονομικῶς κρατῶν ἐπὶ τῶν ὀλιγωτέρων ἀνεπτυγμένων τοιούτων καὶ τὴν δημιουργίαν δορυφόρων πέριξ ἐνὸς ἰσχυροῦ

ἔθνους, εἴτε εἰς τὴν συνεργασίαν μὲ κοινὴν οἰκονομικὴν κατεύθυνσιν, κρατῶν εὐρίσκομένων εἰς τὸν αὐτὸν περίπου βαθμὸν ἀναπτύξεως. Ἡ ὠρίμανσις τῆς ἔθνικης συνειδήσεως ὁδηγεῖ λογικῶς εἰς τὴν κατανόησιν τῆς σχετικῶς μικρᾶς σημασίας τοῦ ἔθνους ἐντὸς τῆς παγκοσμίου οἰκονομίας καὶ καταλήγει εἰς τὴν προσπάθειαν λύψεως μέτρων πρὸς ἄρσιν τῆς ἀδυναμίας αὐτῆς.

B'. Ἡ θεωρία τοῦ F. List.

Ἡ πρὶ σταδίων θεωρία τοῦ F. List ⁵, ὁ ὁποῖος θεωρεῖται προάγγελος τῆς γερμανικῆς ἱστορικῆς σχολῆς, κυρίως ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῆς χρησιμοποιομένης μεθόδου ἐρεῦνης τῶν οἰκονομικῶν φαινομένων. δὲν διαφέρει, ἐκ πρώτης ὄψεως, οὐσιωδῶς τῆς θεωρίας τοῦ Bücher. Ἐν τούτοις, τονίζονται σαφέστερον, ὑπὲρ τοῦ List, ἀφ' ἑνὸς μὲν τὰ πλεονεκτήματα τοῦ ἔθνους, τὸ ὁποῖον κατορθώνει νὰ φθάσῃ εἰς τὸ τελευταῖον στάδιον ἀναπτύξεως, ἀφ' ἑτέρου δὲ ὁ σημαντικὸς ρόλος τοῦ κρατικοῦ παρεμβατισμοῦ, ὡς πρὸς τὴν ταχύτεραν πραγματοποίησιν τοῦ τελικοῦ σταδίου. Ἐξ ἄλλου, ὁ List παραδέχεται ὅτι ὑπάρχουν οἰκονομίαι αἱ ὁποῖαι, λόγῳ διαφορετικῆς διαρθρώσεως, δὲν πρόκειται νὰ διέλθουν κατ' ἀνάγκην ἀπὸ ὅλα τὰ στάδια τῆς ἐξελίξεως. Ὁ List διακρίνει πέντε στάδια, ἐκ τῶν ὁποίων τὰ δύο πρῶτα δύνανται νὰ ὑπαχθῶν εἰς τὴν προοικονομικὴν περίσθον τοῦ Bücher καὶ μὲ τὰ ὁποῖα συνεπῶς εἶναι περιττὸν νὰ ἀσχοληθῶμεν. Πρόκειται διὰ τὸ στάδιον τῆς ἀγριότητος καὶ τὸ στάδιον τῆς ποιμενικῆς ζωῆς. Τὰ ὑπόλοιπα τρία εἶναι :

Πρῶτον, τὸ στάδιον τῆς γεωργίας, τὸ ὁποῖον δύνανται νὰ συγκριθῇ μὲ τὸ στάδιον τῆς κλειστῆς οἰκονομίας τοῦ Bücher. Ὁ List ἀποδίδει μεγάλαν σημασίαν εἰς τὸ στάδιον τοῦτο, διότι πιστεύει ὅτι μόνον ἡ ἐπαρκὴς ἀνάπτυξις τῆς γεωργίας θὰ δημιουργήσῃ τὰς ἀπαραιτήτους προϋποθέσεις διὰ τὴν ἐκβιομηχάνισιν τῆς χώρας καὶ ἐν συνεχείᾳ διὰ τὴν ἐπίτευξιν τοῦ «κανονικοῦ ἔθνους». Εἶναι περιττὸν, κατὰ τὸν List, νὰ καταβληθῇ προσπάθεια ἐκβιομηχανήσεως μιᾶς χώρας, εἰς περίπτωσιν κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ γεωργικὸς τομεὺς δὲν εἶναι εἰς θέσιν νὰ ἐξασφαλίσῃ εὐθὺνὰς πρῶτας ὕλας καὶ δυνατότητα εἰσαγωγῆς τῶν ἀπαραιτήτων κεφαλαιουχικῶν ἀγαθῶν. Ὑπὸ τὰς συνθήκας αὐτάς, ναὶ μὲν ἀποδίδεται ἰδιαιτέρα σημασία ὑπὸ τοῦ List εἰς τὸν γεωργικὸν τομέα, πλὴν ὅμως θεωρεῖται ὡς μεταβατικὸν τὸ στάδιον, εἰς τὸ ὁποῖον κυριαρχεῖ οὗτος μόνον ἡ ἀνάπτυξις τοῦ γεωργικοῦ τομέως δὲν ἀρκεῖ νὰ ἐξασφαλίσῃ τὰ πολλὰ καὶ ποικίλα πλεονεκτήματα τοῦ «κανονικοῦ ἔθνους».

Δεύτερον, τὸ στάδιον τῆς γεωργίας καὶ βιομηχανίας. Κατ' αὐτό, ἡ γεωργία εἶναι πλέον ἀρκετὰ ἀνεπτυγμένη καὶ ἡ οἰκονομία θεωρεῖται ὥριμος διὰ τὴν ἐναρξιν τῆς ἐκβιομηχανήσεως, δεδομένου ὅτι ὁ γεωργικὸς πληθυσμὸς ἔχει

αύξησθαι ὑπερμέτρως καὶ ὁδηγεῖ εἰς μίαν κατάτμησιν τοῦ γεωργικοῦ κλήρου. Εἰς τὸ στάδιον τοῦτο διαχωρίζεται σαφῶς τὸ ἀτομικὸν συμφέρον, ἀπὸ τὸ συμφέρον τοῦ ἔθνους καὶ ἡ θεωρητικὴ βάσις τῶν ἀπόψεων τοῦ List ἔρχεται εἰς ἀπόλυτον ἀντίθεσιν μετὰ τὰς ἀντιστοίχους ἀπόψεις τῶν κλασσικῶν καὶ ειδικώτερον τοῦ Adam Smith. Συγχρόνως ἐμφανίζεται ἡ θετικὴ συμβολὴ τὴν ὁποίαν ὁ List ἀναμένει ἀπὸ τὸν κρατικὸν παρεμβατισμόν: ἡ νεαρὰ βιομηχανία δὲν εἶναι εἰς θέσιν νὰ ἀνταγωνισθῇ τὴν βιομηχανίαν παλαιότερων οἰκονομιῶν οὔτε ἀπὸ ἀπόψεως κόστους παραγωγῆς οὔτε ἀπὸ ἀπόψεως ποιότητος. Εἶναι συνεπῶς ἀπαραίτητος ἡ ἐπιβολὴ δασμολογικῆς προστασίας, ἀνεξαρτήτως τοῦ ἂν τὸ ἀτομικὸν συμφέρον ἔρχεται εἰς ἀντίθεσιν μετὰ αὐτήν. Πράγματι, ἡ ἐπιβολὴ δασμολογικῆς προστασίας σημαίνει πλημμελὴ ἱκανοποίησιν τῶν ἀναγκῶν τῶν κατοίκων εἰς τὸ ἐσωτερικόν, πλὴν ὅμως, τὸ συμφέρον τῆς ὁλότητος συμπίπτει μετὰ τὴν ἀνάγκην ἐκβιομηχανίσεως, ἐφ' ὅσον οὕτως ἡ χώρα θὰ ὁδηγηθῇ εἰς τὸ «κανονικὸν ἔθνος».

Τὸ δεύτερον στάδιον τοῦ List δὲν εἶναι πλέον δυνατόν νὰ συγκριθῇ μετὰ τὸ ἀντίστοιχον τῆς ἀστικῆς οἰκονομίας τοῦ Bücher, διότι καὶ μὲν καὶ εἰς τὸ δεύτερον στάδιον τοῦ Bücher συνυπάρχουν ἡ πρωτογενὴς καὶ ἡ δευτερογενὴς παραγωγὴ, καθὼς καὶ εἰς τὸ δεύτερον στάδιον τοῦ List, πλὴν ὅμως ὁ List, ὀρθῶς, δὲν ὑποθέτει, ὅπως ὁ Bücher ὡς ὅρια τῆς παραγωγῆς τὰ τεῖχη τῆς πόλεως. Ὡς πρὸς τὸ σημεῖον αὐτὸ αἱ ὁμοιότητες τοῦ δευτέρου σταδίου τοῦ List εἶναι ἔντονοι ἐν συγκρίσει μετὰ τὸ δεύτερον στάδιον τοῦ Colin Clark. Ἡ βασικὴ διαφορὰ ἔγκειται εἰς τὴν σαφῆ ὑπεροχὴν τοῦ δευτερογενοῦς τομέως ἔναντι τοῦ πρωτογενοῦς εἰς τὴν θεωρίαν τοῦ Colin Clark, ἐνῶ ὁ List παραδέχεται ἀπλῶς συνύπαρξιν τῶν δύο τομέων.

Τρίτον, τὸ στάδιον τῆς γεωργίας, βιομηχανίας καὶ ἐμπορίου. Ἡ ἀνάπτυξις τοῦ πρωτογενοῦς, τοῦ δευτερογενοῦς καὶ τοῦ τριτογενοῦς τομέως προσδίδει εἰς τὴν ἐν λόγῳ οἰκονομίᾳ τὰ πλεονεκτήματα τοῦ «κανονικοῦ ἔθνους» αὐτὰ δύνανται νὰ διακριθοῦν εἰς καθαρῶς οἰκονομικά καὶ εἰς πολιτικά. Ὡς οἰκονομικά, δύνανται νὰ ἐκληφθοῦν: ὁ κατὰμερισμὸς τῶν ἔργων, ἡ δυνατότης ἀπασχολήσεως μεγάλου ἀριθμοῦ εἰς τὸν δευτερογενῆ καὶ τριτογενῆ τομέα, ἡ ἐξασφάλις μονίμου ἀγορᾶς διὰ προϊόντα τῆς γεωργίας, ἡ δυνατότης παραλλήλου καὶ ἀποδοτικῆς ἐκμεταλλεύσεως ὅλων τῶν πλουτοπαραγωγικῶν πόρων τῆς χώρας. Ὡς ἕτερα, πλὴν τῶν οἰκονομικῶν πλεονεκτημάτων τοῦ «κανονικοῦ ἔθνους», δύνανται νὰ ἐκληφθοῦν: αὐξήσις τῆς ἰσχύος τοῦ κράτους εἰς τὸ ἐσωτερικόν καὶ εἰς τὸ ἐξωτερικόν, ἡ διάθεσις ἰσχυροῦ στρατοῦ καὶ στόλου πρὸς διαφύλαξιν τῆς ἐλευθερίας καὶ ἀνεξαρτησίας τοῦ ἔθνους, ἡ δυνατότης προσαρτήσεως γειτονικῶν λαῶν.

Παρὰ τὰς φαινομενικὰς ὁμοιότητας τῆς περὶ σταδίων θεωρίας τοῦ List μετὰ τὴν ἀντίστοιχον τοῦ Bücher, ἡ τοῦ List εἶναι ἀρτιωτέρα καὶ θεμελιούται ἐπὶ εὐρύτερων βάσεων. Τὸ τελικὸν στάδιον τοῦ List ὁδηγεῖ ἀσφαλῶς εἰς μίαν

οἰκονομίαν, τῆς ὁποίας τὰ ὅρια δὲν περατοῦνται ἐντὸς τοῦ ἔθνους καὶ ὡς ἐκ τούτου δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς προάγγελος εἴτε τῶν ἱμπεριαλιστικῶν τάσεων τῆς Γερμανίας, εἴτε τῆς τάσεως τῶν συγχρόνων οἰκονομῶν πρὸς διαμόρφωσιν εὐρυτέρας τοῦ ἔθνους οἰκονομικῆς συνεργασίας. Ἐξ ἄλλου, ἡ περὶ σταδίων θεωρία τοῦ List ἀποτελεῖ, ἐν μέρει τοῦλάχιστον, προάγγελον τῆς μελλοντικῆς σημασίας τοῦ οἰκονομικοῦ προγραμματισμοῦ ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ὅτι, κατὰ τὸν List πέραν ἐνὸς ὠρισμένου σημείου ἀναπτύξεως, ὁ κρατικὸς παρεμβατισμὸς ὀφείλει νὰ κατευθύνῃ τὴν μετέπειτα πορείαν τῆς οἰκονομίας μέχρις ὅτου αὕτη εἰσέλθῃ εἰς τὸ στάδιον τοῦ «κανονικοῦ ἔθνους». Ἐπὶ πλεόν ὁ List ἀποδίδει ἰδιαίτεράν σημασίαν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς βιομηχανίας, διότι ἄλλως ἢ χώρα ἐξαρτᾶται ὑπερμέτρως ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ καὶ δὲν ἔχει ἀρκετὴν ἰσχύϊν εἰς τὸ ἐσωτερικόν καὶ εἰς τὸ ἐξωτερικόν. Χάριν τῆς βιομηχανίας ὁ List ἀνέχεται τὴν ἐπιβολὴν θυσιῶν δι' ἐν ὠρισμένον χρονικὸν διάστημα, διότι πιστεύει ὅτι τὰ εὐμενῆ, ἀποτελέσματα τῆς ἐκβιομηχανίσεως εἶναι τόσοσιν σημαντικά, ὥστε νὰ δικαιολογοῦν ὠρισμένας στερήσεις πρὸς ὄφελος τοῦ ἔθνους μακροχρονίως.

Αἱ θεωρίαι, περὶ σταδίων ἀναπτύξεως, τῶν Bücher καὶ List, ἐπετέλεσαν ἐνταῦθα διότι: εἶναι αἱ περισσότερον ἀντιπροσωπευτικαὶ τῆς γερμανικῆς ἱστορικῆς σχολῆς. Ἡ μὲν θεωρία τοῦ Bücher ἐξαντλεῖται ἀπλῶς εἰς τὴν ἀνεύρεσιν τῶν σταδίων ἐξελίξεως μιᾶς οἰκονομίας καὶ δὲν διαφέρει οὐσιωδῶς ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχον προσπάθειαν τῶν ὑπολοίπων συγγραφέων τῆς ἱστορικῆς σχολῆς, παρουσιάζει ὁμως περισσότερα πλεονεκτήματα. Ἡ δὲ θεωρία τοῦ List εἶναι ἀσυγκρίτως περισσότερον ἐνδιαφέρουσα, ἀπὸ ὅλας τὰς θεωρίας περὶ σταδίων οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως τῆς ἱστορικῆς σχολῆς, διότι περιέχει πρωτοτύπους ἀπόψεις, πολλαὶ τῶν ὁποίων ἐφηρμόσθησαν εἰς μεγάλην κλίμακα κατὰ τὸ παρελθόν, ἢ ἐξακολουθοῦν νὰ ἐφαρμόζωνται εἰς μικροτέραν κλίμακα εἰς τὴν σύγχρονον ἐποχὴν. Τέλος, ὡς εἶδομεν ἀνωτέρω, ὁ List θεωρεῖται προάγγελος τοῦ οἰκονομικοῦ προγραμματισμοῦ ἀνεπαρκῶς ἀνεπτυγμένων οἰκονομῶν, ὁ ὁποῖος ἐγενικεύθη ἐπὶ τῶν ἡμερῶν μας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ II

ΣΥΓΚΡΙΣΙΣ ΤΩΝ ΠΕΡΙ ΣΤΑΔΙΩΝ ΕΞΕΛΙΞΕΩΣ ΘΕΩΡΙΩΝ
ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΜΕ ΠΡΟΓΕΝΕΣΤΕΡΑΣ
ΚΑΙ ΜΕΤΑΓΕΝΕΣΤΕΡΑΣ ΑΝΑΛΟΓΟΥΣ ΘΕΩΡΙΑΣ

Εἰς τὸ κεφάλαιον αὐτὸ θὰ ἀσχοληθῶμεν μὲ τὴν περὶ σταδίων ἐξελίξεως θεωρίαν τοῦ Adam Smith, Karl Marx καὶ τοῦ Colin Clark. ἐν συγκρίσει μὲ τὰς περὶ σταδίων ἐξελίξεως θεωρίας τῶν Bücher καὶ List.

Α'. Ἡ θεωρία τοῦ Adam Smith⁶.

Ὁ κεντρικὸς στόχος τοῦ ὀγκώδους ἔργου τοῦ Adam Smith δὲν εἶναι ἀσφαλῶς ἡ ἀπλὴ παρουσίασι θεωρίας ἀξίας καὶ κατανομῆς ἀναπτύξεως, ἀλλὰ ἡ διαμόρφωσις πλήρους θεωρίας ἀξίας καὶ κατανομῆς ἐντὸς μιᾶς εὐρυτέρας διευρύνσεως ἀπὸ φιλοσοφικῆς ἀπόψεως, τῶν γενικῶν οἰκονομικῶν καὶ κοινωνικῶν συνθηκῶν τῆς ἐποχῆς του. Ἐν τοῖσις, παρεμπιπτόντως, ὁδηγεῖται εἰς μίαν θεωρίαν κατανομῆς, τῆς ὁποίας αἱ ὁψεις, ἀν καὶ χρονικῶς προγενέστεραι τῶν ἀντιστοιχῶν θεωριῶν τῆς ἱστορικῆς σχολῆς, δύνανται ἐν πολλοῖς νὰ θεωρηθῶν ὡς περισσότερον ἐπιστημονικαί.

Ἡ περὶ σταδίων θεωρία τοῦ A. Smith διακρίνει βασικῶς δύο στάδια ἀναπτύξεως, πλὴν ὅμως ἐμμέσως συνάγεται ὅτι ἔταν μία οἰκονομία εἰσέλθῃ εἰς τὸ δεύτερον στάδιον, ἡ ἐξέλιξις τῆς ἐντὸς αὐτοῦ εἶναι συνεχῆς, ἐφ' ὅσον πληροῦνται ὁρισμέναι προϋποθέσεις. Συνεπῶς τὸ δεύτερον στάδιον τοῦ Adam Smith περιλαμβάνει, ἄνευ ἐτέρας διακρίσεως, πολλὰς διαβαθμίσεις. Χαρακτηριστικὸν τῆς περὶ σταδίων θεωρίας τοῦ Adam Smith εἶναι τὸ γεγονός ὅτι ἡ δημιουργία τῆς ἐκκινεῖ ἀπὸ τὴν προσπάθειαν τοῦ συγγραφέως νὰ διαμορφώσῃ μίαν θεωρίαν κατανομῆς τοῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος. Ἐν συνεχείᾳ ἀναγνωρίζεται ὡς δυναμικὸς παράγων μεταβιβάσεως, ἀφ' ἑνὸς μὲν ἀπὸ τοῦ ἐνὸς σταδίου εἰς τὸ ἄλλο, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἀπὸ μίαν ἀρχικὴν εἰς μίαν πλέον προκεχωρημένην βαθμίδα τοῦ δευτέρου σταδίου, ἡ συσώρευσις πραγματικοῦ κεφαλαίου. Οὕτως, δημιουργεῖται λογικὸς συνδετικὸς κρίκος μεταξὺ τῶν σταδίων ἐξελίξεως τοῦ A. Smith καὶ ἐπὶ πλέον καθίσταται ἐκ τῶν προτέρων γνωστῶν, πότε μία συγκεκριμένη οἰκονομία θὰ εἶναι εἰς θέσιν νὰ ἐγκαταλείψῃ ἓν προηγούμενον στάδιον διὰ νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὸ ἀμέσως ἐπόμενον.

Τὰ δύο στάδια ἐξελίξεως Adam Smith εἶναι τὰ ἀκόλουθα :

6. Inquiry into the nature and causes of the Wealth of Nations 1776. — Δ. Καλιτσουνάκη, Ἱστορία τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας, Ἀθήναι 1929, σελ. 172 ἐπ.

1) Τὸ στάδιον τῆς μὴ ἀνεπτυγμένης οἰκονομίας.

Διακριτικὸν γνώρισμα τοῦ σταδίου τούτου εἶναι ἡ παντελής ἔλλειψις προβλήματος κατανομῆς καὶ τοῦτο, διότι ὁ μόνος συντελεστὴς παραγωγῆς, ὁ ὁποῖος εὑρίσκεται εἰς στενότητα, δηλαδὴ ὁ ὁποῖος ἔχει ἥδη ἰδιοκτητήν, εἶναι ἡ ἐργασία. Βεβαίως, διὰ τὰ παραχθῆ οἰονδήποτε ἀγαθὸν καὶ εἰς τὸ στάδιον τοῦτο τῆς μὴ προηγημένης οἰκονομίας, ἀπαιτεῖται ὁ συνδυασμὸς καὶ τῶν δύο ἄλλων συντελεστῶν παραγωγῆς, ἦτοι ἐδάφους καὶ κεφαλαίου. Καὶ τὸ μὲν ἔδαφος δὲν ἔχει καταστῆ εἰσέτι σπανίζον εἰς μίαν προηγημένην χώραν. συνεπῶς, καὶ μὲν σμικράλλει εἰς τὴν παραγωγὴν ἀγαθῶν, πλὴν ὅμως δὲν ἀμειβεται, ἐφ' ὅσον δὲν εἶναι λόγῳ τῆς ἀφθονίας του, οἰκονομικὸν ἀγαθόν· ἡ παρατήρησις αὕτη δεικνύει ὅτι ἡ ἰδέα τῆς οἰκονομικῆς ἐξελίξεως συνδέεται ἥδη ἀπὸ τὸν A. Smith, μετὰ τὴν ἀνάγκην αὐξήσεως τοῦ πληθυσμοῦ ἐντὸς δεδομένης γεωγραφικῆς ἐκτάσεως· ἡ ἀνάπτυξις τῶν ἥδη σήμερα ἀνεπτυγμένων οἰκονομιῶν τῆς ὑψηλοῦ, κατὰ τὸ διάστημα τῶν τελευταίων διακοσίων ἐτῶν, παρέχει ἀσφαλῶς ὑπαλήθευσιν τῆς συσχετίσεως αὐτῆς. Ἡ δὲ κεφάλαιον, ὑπὸ μορφὴν ὕλικῶν μόνον ἀγαθῶν, ἀρχίζει νὰ ἔχῃ ὑπόστασιν καὶ συνεπῶς νὰ πρέπει νὰ ἀμειβθῇ μόνον ὅταν ἡ οἰκονομία πρόκειται νὰ ἐργασταίῃ, τὸ στάδιον τῆς ὑποαναπτύξεως. Εἰς τὸ πρῶτον αὐτὸ στάδιον ἐξελίξεως τοῦ A. Smith δὲν ὑπάρχει διάκρισις εἰς κοινωνικὰς τάξεις, δὲν ὑπάρχει καταμερισμὸς ἔργων, οὔτε ἀγορά. Ἐξ ἄλλου, εἶναι δυνατόν νὰ ὑποστηριχθῇ ὅτι οἰονδήποτε οἰκονομικὴ δραστηριότης ἀποβλέπει κατὰ πρῶτον καὶ κύριον λόγον εἰς τὴν ἐπίτευξιν αὐταρκείας καὶ ὑπὸ τὴν ἔννοιαν αὐτὴν δὲν μεσολαβοῦν ἐνδιάμεσα στάδια, μετὰξὺ παραγωγῆς καὶ καταναλώσεως· ὁλόκληρος ἡ παραχθεῖσα ἀξία περιέρχεται αὐτομάτως εἰς τὸν συντελεστήν «ἐργασίαν».

Τὸ στάδιον αὐτὸ τοῦ Adam Smith ἐμφανίζει ἀρκετὰς ὁμοιότητας καὶ μετὰ τὸ πρῶτον στάδιον οἰκονομίας τοῦ Bücher καὶ μετὰ τὸ πρῶτον στάδιον τῆς γεωργικῆς οἰκονομίας τοῦ List. Κατ' ἀρχήν, ἐφ' ὅσον εἰς τὰς μὴ προηγημένας οἰκονομίας τοῦ A. Smith δὲν ὑπάρχει ἀκόμη κεφάλαιον, αἱ οἰκονομικαὶ αὐταὶ θὰ εἶναι κατ' ἀνάγκην γεωργικαί. Ἐλήσθω ἐν παρόδῳ, ὅτι ὁ A. Smith, παρὰ τὰς προηγημένας διὰ τὴν ἐποχὴν του ἰδέας, ἐξακολουθεῖ, προφανῶς ὑπὸ τὴν ἐπήρειαν τῶν φυσιοκρατῶν, νὰ προβαίνει εἰς ἀξιολόγησιν τῶν τομέων τὴν ἐπήρειαν τῶν φυσιοκρατῶν, νὰ προβαίνει εἰς ἀξιολόγησιν τῶν τομέων τῆς γεωργίας θεωρεῖται πρωταρχικὸς διὰ τὸν A. Smith, εἰς ὅλα τὰ στάδια ἀναπτύξεως, διότι μόνον αὐτὸς εἶναι εἰς θέσιν νὰ αὐξήσῃ τὴν ποσότητα τῶν ὕλικῶν ἀγαθῶν, ἐνῷ ἡ οἰκονομία εἶναι ὀλιγώτερον παραγωγικὴ, εἰς δὲ τὸν τριτογενὴ τομέα δὲν ἀναγνωρίζεται ἡ ἰδιότης τοῦ παραγωγικοῦ. Δεύτερον κοινὸν χαρακτηριστικὸν τοῦ σταδίου ἀναπτύξεως τοῦ A. Smith καὶ τῶν ἀντιστοιχῶν τῶν Bücher καὶ List, εἶναι ἡ ἀνυπερξία κοινωνικῶν τάξεων, ἐφ' ὅσον

ή παραγωγή είναι κυρίως γεωργική και αποδίδει εις την επίτευξιν αὐταρκείας. Βεβαίως, ή ἑλλειψις κοινωνικῶν τάξεων αξιοποιεῖται πλήρως ὑπὸ τοῦ Α. Smith ἐφ' ὅσον ἀποτελεῖ τὴν βάση τῆς θεωρίας του περὶ κατανομῆς, ἐνῶ δὲν δύναται νὰ ληχθῇ τὸ αὐτὸ διὰ τοὺς Bücher καὶ List. Τέλος, ή τρίτη βασικὴ ὁμοιότης μεταξὺ τοῦ πρώτου σταδίου ἀναπτύξεως τοῦ Α. Smith καὶ τῶν ἀντιστοίχων τοῦ Bücher καὶ τοῦ List, ἔγκειται εἰς τὴν μὴ λήψιν ὑπ' ὄψιν, εἰς τὴν ὅλην ἀναλυσιν τοῦ κρατικοῦ παρεμβαιτισμοῦ ἐκ τῶν τριῶν, ὁ Bücher τὸν ἀγνοεῖ, ὁ List πιστεύει ὅτι δὲν ἦλθεν ἀκόμη ή στιγμή, διὰ νὰ συμπεριλάβῃ τὸ κράτος εἰς τὰ ὑπὸ ἐξέτασιν μεγέθη, τέλος ὁ Α. Smith εἶναι ἄκρως φιλελεύθερος καὶ κατὰ συνέπειαν ἐναντίον οἰασθῆποτε ἐπεμβάσεως τοῦ κράτους εἰς τὸν οἰκονομικὸν βίον καὶ συνεπεία αὐτῆς, περιορισμοῦ τῆς ἀτομικῆς πρωτοβουλίας.

Παραλλήλως ὅμως πρὸς τὰς ἀνωτέρω ὁμοιότητας, τὸ πρῶτον στάδιον ἀναπτύξεως τοῦ Α. Smith ἐμφανίζει καὶ ὠρισμένas βασικὰς διαφοράς, ἐν συγκρίσει πρὸς τὰ πρῶτα στάδια ἀναπτύξεως τῶν Bücher καὶ List. Πρόκειται :

Πρῶτον, διὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Α. Smith ἀκολουθουμένην μέθοδον ἐρεῦνης, ἡ ὁποία, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς συγγραφεῖς τῆς ἱστορικῆς σχολῆς, εἶναι βασικῶς ἀπαγωγικὴ, ἀλλὰ συγχρόνως ή θεωρητικὴ βάση ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ προσωπικὰς παρατηρήσεις αἱ ὁποῖαι δυνατόν νὰ ὑπαχθοῦν εἰς τὴν ἐπαγωγὴν. Ὁ Α. Smith εἶναι ὁ μόνος ἐκ τῶν κλασσικῶν συγγραφέων τοῦ ὁποίου ή μέθοδος ἐρεῦνης δὲν εἶναι ἀμιγῶς ἀπαγωγικὴ ⁷. Οὕτως, ἂν καὶ προγενέστερος τῶν συγγραφέων τῆς ἱστορικῆς σχολῆς, ὁ Α. Smith εἶναι εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ πρωτοπόρος ἐν σχέσει πρὸς τοὺς ὑπολοίπους κλασσικούς, οἱ ὅποιοι χρησιμοποιοῦν μόνον τὴν ἀπαγωγὴν καὶ ἐν σχέσει πρὸς τοὺς συγγραφεῖς τῆς ἱστορικῆς σχολῆς, οἱ ὅποιοι χρησιμοποιοῦν μόνον τὴν ἐπαγωγὴν. Συγχρόνως ὁ Α. Smith τίθεται ὑπεράνω τῶν μετέπειτα μεθοδολογικῶν διενέξεων καὶ εἰς ἀνύποπτον χρόνον διακηρύσσει τὴν πεποίθησίν του περὶ τῆς ἀνάγκης συνδυασμοῦ ἐπαγωγῆς καὶ ἀπαγωγῆς πρὸς ἐξπαγωγὴν ὀρθοτέρων συμπερασμάτων.

Δεύτερον, διὰ τὴν παροχὴν, ὑπὸ τοῦ Α. Smith, ἐνὸς τρόπου τινὰ κλειδιοῦ μὲ τὴν δοθῆσαν τοῦ ὁποίου ή οἰκονομία ἐξελίσσεται ἀπὸ τὸ στάδιον τῆς ὑποανάπτυξεως εἰς αὐτὸ τῆς ἀναπτύξεως καὶ ἐν συνεχείᾳ, ἐντὸς τοῦ τελευταίου τούτου Πρόκειται διὰ τὴν συσσωρεύσιν πραγματικοῦ κεφαλαίου, ή ὁποία καθίσταται δυνατὴ διὰ τῆς ἀποταμιεύσεως, ἥτοι διὰ τοῦ περιορισμοῦ τῆς καταναλώσεως. Εἰς τὰς θεωρίας τῶν συγγραφέων τῆς ἱστορικῆς σχολῆς καὶ εἰδικώτερον τῶν Bücher καὶ List, δὲν ὑπάρχει αὐτὸς ὁ βασικὸς δυναμικὸς παράγων, ὁ ὁποῖος καὶ προετοιμάζει καὶ πραγματοποιεῖ τὰς μεταβολὰς τῆς οἰκονομίας ἀπὸ ἀπόφσεως σταδίων ἐξελίξεως. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ή ἀπόψις τοῦ Α. Smith περὶ τῆς ἀνάγκης συσσωρεύσεως κεφαλαίου, τὸ ὅποῖον νὰ ἀποτελεῖται μόνον ἀπὸ ὕλικά ἀγαθὰ καὶ ή πεποίθησίς του ὅτι μόνον τὸ ὕλικόν κεφάλαιον δύναται :

7. Δ. Στεφανίδου, 'Η Κοινωνικὴ Οἰκονομική, Τόμος II, Ἀθήναι, 1949 σελ. 213.

νὰ αὐξήσῃ τὴν παραγωγικότητα τῆς οἰκονομίας, θεωρεῖται ὡς τελείως ἐσφαλμένη εἰς τὴν σύγχρονον ἐποχὴν. Βεβαίως ἐπικρατεῖ καὶ σήμερον ἡ πεποίθησις, ὅτι διὰ τὴν ἀνάπτυξιν μιᾶς οἰκονομίας εἶναι ἕως ἔξιν ὠρισμένον βαθμὸν ἀπαραίτητος ἡ συσσώρευσις ὑλικοῦ κεφαλαίου· ἄνευ αὐτοῦ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ διευρυνθῇ ἡ παραγωγικὴ βάσις τῆς οἰκονομίας. Ἀφοῦ ὅμως ἡ οἰκονομία συμπληρώσῃ τὴν δημιουργίαν τοῦ ἐκάστοτε θεωρουμένου ὡς ἀπαραιτήτου πραγματικοῦ κεφαλαίου, ἡ παραγωγικότης της δυνατόν νὰ αὐξηθῇ περαιτέρω οὐσιωδῶς χάρις εἰς τὴν βελτίωσιν τοῦ ἐμφύχου ὑλικοῦ της. Τοῦτο ἄλλωστε συμβαίνει εἰς τὰς συγχρόνους ἀνεπτυγμένους οἰκονομίας, εἰς τὰς ὁποίας ἡ αὐξησης τῆς ἀποδόσεως, ἐν σχέσει πρὸς τὸ ἐτήσιον ποσοστὸν κεφαλαιοποιήσεως εἶναι πολὺ ὑψηλὴ. Πλὴν ὅμως, εἰς τὰς οἰκονομίας αὐτὰς ὑπάρχει σημαντικὸν ἀπόθεμα γνώσεων, εἰς ὅλους τοὺς τομεῖς οἰκονομικῆς δραστηριότητος, τὸ ὅποιον καταλλήλως χρησιμοποιούμενον ἐκάστοτε εἰς τὴν παραγωγικὴν διαδικασίαν ἐπιφέρει αὐξησης τῆς ἀποδόσεως, χωρὶς ἀνάλογον αὐξησης τοῦ ποσοστοῦ κεφαλαιοποιήσεως ἐντὸς τοῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος.

Τρίτον, διὰ τὸ ὅτι ὁ A. Smith δὲν καθορίζει εἰς τὸ πρῶτον στάδιον τὸ πλαίσιον ἐντὸς τοῦ οὐοίου λαμβάνει χώραν ἡ παραγωγή. Οὕτως, ἡ περὶ σταδίων θεωρία τοῦ A. Smith εἶναι εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ ὀλιγώτερον συγκεκριμένη ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχον θεωρίαν τοῦ Bücher πλὴν ὅμως διὰ τοῦτο δὲν ὑποπίπτει εἰς τὰ σφάλματα τοῦ Bücher καὶ ὡς γενικωτέρα δύναται νὰ ἐφαρμοσθῇ εἰς οἰανδήποτε περίπτωσιν ἀνεπαρκῶς ἀνεπτυγμένης οἰκονομίας.

Τέταρτον, διὰ τὸ ὅτι, οὔτε ὁ Bücher οὔτε ὁ List προσεπάθησαν νὰ συνδέσουν τὴν θεωρίαν των περὶ σταδίων ἐξελιζέως μὲ μίαν προσπάθειαν διαμορφώσεως θεωρίας περὶ κατανομῆς. Ἀντιθέτως ὁ A. Smith ἔφερεν εἰς αἴσιον πέρας τὸν συνδυασμὸν αὐτόν. Ἡ θεωρία του περὶ κατανομῆς, ὅπως ἄλλωστε καὶ ὅλων τῶν κλασσικῶν, εἶναι λειτουργικὴ, βασίζεται δὲν ἀπὸ τὴν διάκρισιν κοινωνικῶν τάξεων, ἀναλόγως πρὸς τὸν συντελεστὴν παραγωγῆς, τὸν ὅποιον προσφέρουν. Εἰς τὸ πρῶτον στάδιον τοῦ A. Smith, οἱ δύο ἄλλοι συντελεσταὶ παραγωγῆς, πλὴν τῆς ἐργασίας, πληροῦν τοὺς ὅρους τοῦ πρωτογενοῦς καὶ τοῦ τεχνικῶς ἀπαραιτήτου, πλὴν ὅμως δὲν εὐρίσκονται εἰς στενότητα καὶ διὰ τοῦτο δὲν τίθεται θέμα ἀμοιβῆς των. Ἐπὶ πλέον, ὡς πρὸς τὸ κεφάλαιον, δυνατόν νὰ προστεθῇ καὶ τὸ γεγονός, ὅτι λόγῳ τῆς μικρᾶς του σημασίας εἰς τὰς μὴ προηγμένας οἰκονομίας τοῦ A. Smith, τὸ αὐτὸ πρόσωπον ἐξασφαλίζει τὴν ἐργασίαν καὶ τὸ ἀπαραίτητον κεφάλαιον διὰ τὴν παραγωγήν. Οὕτως, ἡ ἀμοιβὴ τῆς ἐργασίας περιλαμβάνει ἐμμέσως καὶ τὴν ἀμοιβὴν τοῦ κεφαλαίου.

2) Τὸ στάδιον τῆς ἀνεπτυγμένης οἰκονομίας.

Ἡ ὑποανάπτυκτος οἰκονομία εἰσέρχεται εἰς ὑψηλότερον στάδιον, ἀφ' ἑνὸς μὲν διὰ τῆς συσσωρεύσεως κεφαλαίου, ἡ ὁποία αὐξάνει τὴν παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας, ἀφ' ἑτέρου δὲ διὰ τῆς αὐξήσεως τῶν γεννήσεων, συνεπείᾳ καλυ-

τέρων ὄρων διαδιώσεως τῶν ἐργαζομένων. Οὕτως, εἰς τὸ στάδιον αὐτό, διεκδικοῦν μερίδιον ἐντὸς τοῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος, πλὴν τῆς τάξεως τῶν ἐργαζομένων καὶ αἱ τάξεις τῶν κεφαλαιούχων καὶ κτηματιῶν. Ἡ συνολικῶς ἐκάστοτε παραχθεῖσα ἄξια πρέπει νὰ κατανεμηθῇ εἰς μισθόν, ἐπιχειρηματικὸν κέρδος, τόκον καὶ ἔγγειον πρόσδοον. Ὁ Α. Smith τίθεται ὑπὲρ τῆς ἀνάγκης οἰκονομικῆς προόδου καὶ ὑποστηρίζει ὅτι εἶναι ἀπαραίτητον οἱ ἔχοντες ὑψηλὰ εἰσοδήματα νὰ ἀποταμιεύσουν τμήμα τούτων, ὥστε ἡ συσσώρευσις κεφαλαίων νὰ καθίσταται δυνατή. Ἐν τούτοις ὅμως, παραδόξως, ἐκφράζει κάποιαν δυσφορίαν διὰ τὰ ἀποτελέσματα τῆς προόδου καὶ εἰδικώτερον διὰ τὸ γεγονός ὅτι εἰς τὴν προηγμένην οἰκονομίαν εἶναι ἀπαραίτητον νὰ συμμετάσχουν εἰς τὴν κατανομήν καὶ οἱ κτηματῆαι καὶ οἱ κεφαλαιούχοι, οἱ ὅποιοι δὲν διακρίνονται σαφῶς ἀπὸ τοὺς ἐπιχειρηματίας. Τὸ δεύτερον αὐτὸ στάδιον τοῦ Α. Smith δὲν εἶναι ἐνιαῖον, περιλαμβάνει δηλαδὴ πολλὰς βαθμίδας ἀναπτύξεως, ἐκάστη τῶν ὁποίων καθορίζει διάφορον τρόπον κατανομῆς τοῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος. Παρὰ τὸ γεγονός ὅτι ὁ Α. Smith ἀνίχνει εἰς τὴν χορείαν τῶν αἰσιοδόξων κλασσικῶν, ἐν τούτοις φαίνεται νὰ πιστεύῃ, ὅτι ὅσον προχωρεῖ ἡ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξις, τὸ μερίδιον τῶν μισθῶν ἐντὸς τοῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος θὰ μειοῦται, πρὸς ὄφελος τῶν μεριδιῶν τοῦ τόκου - ἐπιχειρηματικοῦ κέρδους καὶ τῆς ἔγγειου προσόδου⁸. Συγχρόνως ὁ Α. Smith ὑποστηρίζει ὅτι ἡ συσσώρευσις κεφαλαίου αὐξάνει τὰ κέρδη τῶν ἐπιχειρηματιῶν, οἱ ὅποιοι εἶναι, ἐκ τοῦ λόγου τούτου, διατεθειμένοι νὰ καταβάλουν ὑψηλότερον μισθὸν εἰς τὸ προσωπικόν των. Τοῦτο σημαίνει, ἂν ἐνὸς μὲν ὅτι ὑπάρχει ταύτισις τοῦ αἰσθητικοῦ καὶ τοῦ συνολικοῦ συμφέροντος, ἂν ἑτέρου δὲ ὅτι τὸ μόνον μέσον ἐξυπηρετήσεως τῆς ἐλπίδος εἶναι, διὰ τῆς ἀποταμιεύσεως, συσσώρευσις κεφαλαίου. Πλὴν ὅμως, ἔστω καὶ ἐὰν πραγματοποιηθῇ ἡ συσσώρευσις κεφαλαίου μὲ ἱκανοποιητικὸν ρυθμὸν καὶ αὐξηθῇ συνεπείᾳ αὐτῆς ἡ παραγωγικότης τῆς ἐργασίας, ὁ Α. Smith δὲν εἶναι κατ' ἀρχὴν αἰσιοδόξος ὡς πρὸς τὴν ἐξέλιξιν τοῦ μεριδίου τῶν μισθῶν ἐντὸς τοῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος. Ἡ ἀπαισιοδοξία τοῦ Α. Smith, εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο, ὀφείλεται πρῶτον εἰς τὴν ὑπεροχὴν τῶν ἐργοδοτῶν ἔναντι τῶν ἐργαζομένων· οἱ πρῶτοι εἶναι πάντοτε εἰς θέσιν νὰ συνεννοηθοῦν, ὥστε νὰ καταβάλουν εἰς τοὺς ἐργαζομένους μισθὸν χαμηλότερον αὐτοῦ, τὸν ὅποιον θὰ ἐδικαιούντο κανονικῶς δεύτερον, εἰς τὴν πρόδλεψιν τοῦ Α. Smith, ὅτι ἡ ἀξίησις τοῦ ποσοῦ τὸ ὅποιον ἐκάστοτε διατίθεται ἐντὸς μᾶς οἰκονομίας διὰ μισθοῦς, θὰ εἶναι μικροτέρα ἐν σχέσει πρὸς τὴν αὐξήσιν τοῦ ἐργατικοῦ πληθυσμοῦ.

Εἶναι δυσχερὲς ἡ ἐξεύρεσις κοινῶν σημείων μεταξὺ τοῦ σταδίου ἀνεπτυγμένης οἰκονομίας τοῦ Α. Smith καὶ τῶν προηγμένων σταδίων τῶν Bücher καὶ List. Ἡ δυσχέρεια αὕτη ὀφείλεται βασικῶς εἰς τὸ τελείως διαφορετικόν

8. *Wealth of Nations* δημοσιευθὲν ὑπὸ τοῦ Cannan, Τόμ. II, σελ. 67.

πρίσμα, ὑπὸ τὸ ὁποῖον ἐξετάζουν οἱ τρεῖς οὗτοι συγγραφεῖς τὴν ἐξέλιξιν τῶν οἰκονομιῶν. Ὁ Bücher ἀρκεῖται εἰς ἀπλὴν παρατήρησιν τῶν γεγονότων καὶ ἢ μόνῃ του ἀνησυχία ἀναφέρεται εἰς τὸ ἐὰν εἶναι ἢ ὄχι ὀρθὰ τὰ συμπεράσματα τῆς ἐμπειρικῆς του ἐρεύνης. Ὁ List ἐκκινεῖ ἀπὸ τὴν ἐπιθυμίαν δημιουργίας ἰσχυροῦ καὶ μεγαλειώδους γερμανικοῦ ἔθνους, πιστεύει δὲ ὅτι ὁ κρατικὸς παρεμβατισμὸς, καταλλήλως ἐφαρμοζόμενος, θὰ εἶναι εἰς θέσιν νὰ πραγματοποιήσῃ τὰς συνθήκας τοῦ κανονικοῦ ἔθνους. Ὁ A. Smith ὁδηγεῖται εἰς μίαν γενικὴν θεωρίαν περὶ σταδίων ἐξελίξεως διὰ μέσου τῆς περὶ ἀξίας καὶ κατανομῆς θεωρίας του. Τὸ μέγαλον του προσὸν καὶ ἐν συγκρίσει μὲ τοὺς συγγραφεῖς τῆς γερμανικῆς ἱστορικῆς σχολῆς καὶ ἐν συγκρίσει μὲ πολλοὺς ἐκ τῶν μεταγενεστέρων συγγραφέων, ἔγκειται εἰς τὴν ἔμπρακτον πιστοποίησίν του, ὅτι δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐξετασθοῦν προβλήματα οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως ἐὰν δὲν συνδεθοῦν καταλλήλως μὲ προβλήματα κατανομῆς. Βεβαίως, ἡ ἐξέλιξις τῶν συγχρόνων οἰκονομιῶν δὲν ἐπαλήθευσεν τὰς περὶ φιλελευθερισμοῦ ἀπόψεις τοῦ A. Smith οὔτε εἰς τὸ ἐσωτερικόν οὔτε εἰς τὰς σχέσεις τῶν διαφόρων οἰκονομιῶν μὲ τὴν ἀλλοδαπὴν.

Β'. Ἡ θεωρία τοῦ Karl Marx⁹.

Ἡ περὶ σταδίων θεωρία τοῦ Marx ἐμφανίζει ἰδιαιτέρον ἐνδιαφέρον, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἀσφαλῶς ἡ παρουσίαις της δὲν ἀπετέλεσε τὸν κύριον στόχον τῆς ὅλης προσπάθειας τοῦ Marx. Κατὰ πρῶτον λόγον ἡ περὶ σταδίων θεωρία τοῦ Marx δὲν εἶναι ἀπαύγαγμα προσωπικῶν του παρατηρήσεων, ἀλλὰ, ἀντιθέτως, ἀποτελεῖ ὁραματικὴν προέκτασιν τῆς οἰκονομικῆς πραγματικότητος, ὅπως ἦτο τότε διαμορφωμένη εἰς τὴν Μ. Βρεταννίαν. Χαρακτηριστικόν εἶναι ὅτι ὁ Marx, ἐπὶ τῇ δάσει ὠρισμένων δεδομένων τῆς ἐποχῆς του, ὠδηγήθη εἰς τὴν παρουσίαν μιᾶς θεωρίας ἐξελίξεως, τῆς ὁποίας τὰ στάδια δὲν διατηροῦν πλέον τίποτε ἢ σχεδὸν τίποτε κοινὸν μὲ τὸ σημεῖον ἐκκινήσεως· τὸ τελευταῖον ὀφείλεται βεβαίως εἰς τὴν βασικὴν ὑπόθεσιν τοῦ Marx, κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ οἰκονομικὴ ἐξέλιξις ἀντικαθιστᾷ, κατὰ τρόπον ριζικόν, καὶ τὴν κοσμοθεωρίαν τῶν ἀναπτυσσομένων οἰκονομιῶν. Ἐν τούτοις, ὅμως, ἡ ὁραματισθεῖσα ὑπὸ τοῦ Marx ἐξέλιξις τῶν οἰκονομιῶν τῆς ἐποχῆς του, ἂν καὶ δὲν παρείχετο οὐδεμίαν ἐπαλήθευσιν εἰς τὸ παρελθόν, δὲν ἦτο φανταστικὴ, ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ὅτι ἐβασίζετο, τοῦλάχιστον κατὰ τὴν πεποιθήσιν τοῦ Marx, εἰς τὴν πιθανὴν μεταβολὴν ὠρισμένων δεδομένων τῆς τότε πραγματικότητος. Ὁ Marx παρατηρεῖ τὴν οἰκονομίαν τῆς Μεγ. Βρεταννίας, τῆς ὁποίας ἡ ἐκδισηγχανίσις συνδέεται μὲ πολλὰς καὶ ταχείας μεταβολὰς βασικῶν οἰκονομικῶν μεγεθῶν ὠριμέναι ἀπὸ τὰς

9. J. Marchal, Deux Essais sur le Marxisme, Paris 1955.

J. Robinson, Essay on Marxian Economics. 1942.

μεταβολάς αὐτάς, ὅπως λ.χ. ἡ ἐπιδείνωσις τοῦ βιοτικού ἐπιπέδου τῶν ἐργαζομένων εἰς τὴν βιομηχανίαν, ἡ ἐπίτευξις ὑψηλῶν περιθωρίων κέρδους τῶν βιομηχανιῶν κλπ., προκαλοῦν ἔντονον ἀντίδρασιν εἰς τὴν ἐπαναστατικὴν φύσιν τοῦ Marx. Ἡ κατ' αὐτὸν δυσμενὴς ἐξέλιξις ἀποδίδεται εἰς τὴν ἰσχύουσαν κοσμοθεωρίαν τοῦ καπιταλιστικοῦ συστήματος, συγχρόνως ὁμως παρηγορεῖται διότι εἶναι βέβαιον ὅτι διακρίνει ὠρισμένας σπουδαίας ἀντιφάσεις οἰκονομικῆς φύσεως, τῶν ὁποίων τὰ ἀποτελέσματα θὰ εἶναι τόσον δραστικά, ὥστε θὰ ἀνατρέψουν τὸ καπιταλιστικὸν σύστημα. Ἡ πέραν αὐτοῦ ἐξέλιξις θὰ εἶναι τοιαύτη, ὥστε ἡ οἰκονομία, ἀφοῦ διέλθῃ ἀπὸ ὠρισμένα ἀναπότρεπτα ἐνδιάμεσα στάδια, νὰ φθάσῃ εἰς τὸ τελικὸν στάδιον τοῦ κομμουνισμοῦ. Τὸ τελευταῖον αὐτὸ στάδιον, χάριν τοῦ ὁποίου ὁ Marx ἀνέχεται τὰς διαιρέσεις τῶν ἐνδιαμέσων σταδίων, περιβάλλεται ἀπὸ ἕναν πέπλον τελειότητος καὶ εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ὁμοιάζει μὲ τὸ τελικὸν στάδιον τοῦ Πλάτωνος καὶ Ἀριστοτέλους. Ὁ ἐνθουσιασμὸς μὲ τὸν ὅποιον περιεβλήθη ἡ θεωρία τοῦ Marx ἀπὸ τοὺς ὁπαδοὺς τῆς ἀνὰ τὴν ὑψηλίαν καὶ αἱ προσπάθειαι ἐφαρμογῆς τῆς δὲν ἀναφέρονται βεβαίως εἰς τὰ ἐνδιάμεσα στάδια, τὰ ὁποῖα ἀπλῶς γίνονται ἀνεχτά, ἀλλὰ εἰς τὸ τελευταῖον. Ἡ εἰρωνία, ὁμως, ἔγκειται ἀκριβῶς εἰς τὸ ὅτι, ἐνῷ ἡ πραγματοποιήσις τῶν ἐνδιαμέσων σταδίων δὲν προσκρούει εἰς ἀνυπερβλήτους δυσχερείας, ἀλλὰ συγχρόνως πολὺ ἀπέχει ἀπὸ τὸν ἀναμενόμενον παράδεισον, τὸ τελευταῖον στάδιον ἐξακολουθεῖ καὶ εἰς τὰς χώρας τοῦ παραπετάσματος νὰ περιβάλλεται ἀπὸ μυστήριον, ἡ δὲ εἰσοδος εἰς αὐτό, τῶν ἤδη μυημένων εἰς τὴν θεωρίαν τοῦ Marx οἰκονομῶν, φαίνεται ὅτι δὲν θὰ πραγματοποιηθῇ συντόμως, κατὰ τοὺς ὁπαδούς, καὶ οὐδέποτε κατὰ τοὺς ἀντικειμενικοὺς παρατηρητάς. Ἡ ἀποδοχὴ τοῦ ἀπραγματοποιήτου ὡς πρὸς τὸ στάδιον τοῦ κομμουνισμοῦ εἶναι δυσχερεστάτη, διότι ὁ Marx, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν Πλάτωνα καὶ Ἀριστοτέλην, βασιζέται τὰς περὶ ἐξελίξεως ἀπόψεις του, εἰς οἰκονομικά δεδομένα, αἱ δὲ προσλήψεις του, τοῦλάχιστον εἰς τὰς χώρας τοῦ παραπετάσματος, ἀπεδείχθησαν ὄρθαι ἕως τὸ σημεῖον κατὰ τὸ ὅποιον θὰ ἔπρεπε νὰ τεθῇ εἰς ἐφαρμογὴν τὸ σπουδαιότερον τμήμα τοῦ ὅλου σχεδίου. Ἡ περὶ σταδίων ἐξελίξεως θεωρία τοῦ Marx ἀναφέρεται μόνον εἰς τὰς καπιταλιστικάς, ἴτοι εἰς τὰς ἤδη ἀνεπτυγμένας οἰκονομίας. Ἡ ἀνάπτυξις πραγματοποιεῖται, κατὰ τὸν Marx ὅπως καὶ κατὰ τὸν Smith, διὰ τῆς συσσωρεύσεως κεφαλαίου, ἡ ὁποία ὁμως εἰς τὸ καπιταλιστικὸν σύστημα ἀποβαίνει ὀλεθρία καὶ τὸ ὁδηγεῖ εἰς ἐξαφάνισιν, ἐνῷ ἀντιθέτως εἰς τὸ κομμουνιστικὸν σύστημα καθίσταται παράγων προόδου καὶ μέσον ἐπιτεύξεως τῆς μαζικῆς παραγωγῆς. Ἡ διάκρισις τῶν σταδίων ἐξελίξεως τοῦ Marx ἐκκινεῖ ἀπὸ ἀφετηρίαν ἀνάλογον τῆς τοῦ Smith. Εἰς τὸ στάδιον τοῦ καπιταλιστικοῦ συστήματος τὰ μέσα παραγωγῆς εὐρίσκονται εἰς χεῖρας ἰδιωτῶν, οἱ ὅποιοι ἐκμεταλλεύονται τοὺς ἐργαζομένους. Τοιοῦτοτρόπως, ὁ συντελεστὴς «ἐργασία», ἐνῷ θὰ ἔπρεπε νὰ ἀμειβεται μὲ ὀλόκληρον τὴν ὑπ' αὐτοῦ παραχθεῖσαν ἀξίαν, ἀρκεῖται κατ' ἀνάγκην εἰς μικρὸν τμήμα αὐτῆς, ἐνῷ τὸ ὑπόλοιπον, ἴτοι ἡ ὑπεραξία, ἀποτελεῖ

τὴν ἀμοιβὴν τῶν ιδιοκτητῶν τῶν μέσων παραγωγῆς. Κατὰ τὸν Marx, μόνον ἡ ἐργασία ἀποτελεῖ συντελεστὴν παραγωγῆς, καθὼς δὲ ἀναγνωρίζεται ἡ ιδιότης τοῦ συντελεστοῦ καὶ εἰς τὸ ἔδαφος καὶ εἰς τὴν ἀποταμίευσιν εἰς τὰ καπιταλιστικὰ καθεστῶτα. Ἀντιθέτως ὁ Smith ὑποστηρίζει: ὅτι εἰς τὰς μὴ προηγημένας οἰκονομίας ὑπάρχει μόνον ὁ συντελεστὴς «ἐργασία», ἀλλὰ ἡ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξις δημιουργεῖ καὶ τοὺς δύο ἄλλους, οἱ ὅποιοι ἔως τότε θεωροῦντο ὡς ἐλεύθερα ἀγαθὰ καὶ οἱ ὅποιοι πρέπει κατ' ἀνάγκην νὰ ἀμειψοῦν. Εἰς τὸ δεύτερον στάδιον τοῦ Marx, τὸ τῆς δικτατορίας τοῦ προλεταριάτου, τὰ μέσα παραγωγῆς περιέρχονται εἰς τὸ κράτος, ἀναγνωρίζεται ὡς μόνος συντελεστὴς παραγωγῆς ἡ ἐργασία, ἕκαστος δὲ ἀμειβεται ἀναλόγως πρὸς τὴν συμβολὴν τοῦ εἰς τὸ ἔργον τῆς παραγωγῆς. Τέλος, εἰς τὸ τρίτον στάδιον, τὸ τοῦ κομμουνισμοῦ, τὰ μέσα παραγωγῆς ἀνήκουν εἰς τοὺς ἐργαζομένους, ἕκαστος δὲ λαμβάνει πρὸς τὸν ἐντὸς τοῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος ἀναλόγως πρὸς τὰς ἀνάγκας τοῦ. Ἐκαστον στάδιον τοῦ Marx δὲν εἶναι μόνον ἀπὸ ἀπόψεως οἰκονομικῆς περισσότερον ἀνεπτυγμένον τοῦ ἀμέσως προηγουμένου, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἀπόψεως συστήματος. Κατὰ τὸν Marx ἡ οἰκονομικὴ ἐξέλιξις προϋποθέτει ἐξέλιξιν συστήματος καὶ καταλήγει μέσῳ αὐτῆς εἰς μεταβολὴν τοῦ τρόπου κατανομῆς τοῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος. Εἶναι συνεπῶς περισσότερον σύνθετος καὶ ἐν συγκρίσει πρὸς τὰς περὶ σταδίων θεωρίας τῆς ἱστορικῆς σχολῆς καὶ ἐν σχέσει πρὸς τὴν θεωρίαν τοῦ Smith.

Εἰδικώτερον, ἡ περὶ σταδίων θεωρία τοῦ Marx ἐμφανίζει τὰ κάτωθι ἐνδιαφέροντα χαρακτηριστικά, ὁμοιότητας καὶ διαφορὰς ἐν σχέσει πρὸς τὰς θεωρίας περὶ σταδίων τῆς ἱστορικῆς σχολῆς καὶ τοῦ Adam Smith :

1) Ὁ Marx πιστεύει εἰς τὴν ὑπαρξίν γενικῶν οἰκονομικῶν νόμων, οἱ ὅποιοι ὁδηγοῦν τὸ καπιταλιστικὸν σύστημα εἰς καταστροφὴν τελείαν. Ἡ συσώρευσις κεφαλαίου ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν ὑπεραξίαν, τὴν ὁποίαν πραγματοποιοῦν οἱ κεφαλαιοκράται, συνεπάγεται ἐνεργὸν ζήτησιν μικροτέραν τῆς προσφορᾶς. Τὸ χάσμα συνεπῶς διευρύνεται, οὕτως ὥστε αἱ καπιταλιστικαὶ οἰκονομίαι ὑποχρεοῦνται νὰ ἀντιμετωπίσουν κρίσεις ὑπερπαραγωγῆς καὶ μεταβολὴν κομποθεωρίας. Εἰς τὸ πρῶτον αὐτὸ στάδιον, τὸ ὅποιον δύναται νὰ ἀποκληθῇ τὸ τῶν καπιταλιστικῶν οἰκονομιῶν, τὸ κράτος δὲν καλεῖται νὰ διαδραματίσῃ κανέναν ἰδιαίτερον ρόλον, πλην τοῦ τῆς ἐπιταχύνσεως ἢ ἐπιβραδύνσεως τῆς καταστροφῆς τοῦ καπιταλιστικοῦ συστήματος, ὑπηρετοῦν τὰ συμφέροντα τῶν κεφαλαιοκρατῶν. Συνεπῶς, εἶναι δυνατόν νὰ ὑποστηριχθῇ ὅτι ὁ Marx λαμβάνει τὴν αὐτὴν θέσιν μὲ τὸν A. Smith καὶ μὲ τὸν F. List, ὡς πρὸς τὸν ρόλον τοῦ κράτους εἰς τὸ πρῶτον στάδιον ἐξελίξεως. Ἡ διαφορὰ θεδαίως ἔγκειται εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ μὲν List πιστεύει ὅτι τὸ κράτος δὲν εἶναι εἰς θέσιν νὰ ἐπιτύχῃ τί τὸ σημαντικὸν εἰς οἰκονομίας ὑποαναπτύκτους καὶ τοιαῦτα εἶναι αἱ οἰκονομίαι τοῦ πρώτου σταδίου τοῦ, ἐνῷ ἀντιθέτως ὁ Marx ἀρχίζει νὰ ἐξετάζῃ οἰκονομίας, αἱ ὁποῖαι θεωροῦνται ἤδη σχετικῶς ἀνεπτυγμένα διὰ τὴν ἐποχὴν των, ἀλλὰ

ἐν τούτοις τὰς κατατάσσει εἰς τὸ πρῶτον στάδιον ἐξελίξεως, ἐφ' ὅσον διέπονται εἰσέτι ἀπὸ τὸ καπιταλιστικὸν σύστημα. Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο, ὁ Marx διαφέρει καὶ ἀπὸ τὰς ἀντιστοίχους θεωρίας τοῦ Bücher καὶ τοῦ A. Smith, δεδομένου ὅτι αἱ δύο τελευταῖαι ἀρχίζουν νὰ παρακολουθοῦν τὰς οἰκονομίας, δταν αὗται εἶναι ἀκόμη ὑποανάπτυκτοι. Ἐὰ πράγματα μεταβάλλονται εἰς τὸ δεύτερον στάδιον τοῦ Marx, τὸ τῆς δικτατορίας τοῦ προλεταριάτου, εἰς τὸ ὁποῖον ὁ κρατικὸς παρεμβατισμὸς ἀποκτᾷ ὅλως ἰδιάζουσαν σημασίαν καὶ δύναται νὰ συγκριθῇ μὲ τὸ δεύτερον στάδιον τοῦ List, ὅπου ἡ συνέχισις τῆς ἀρξαιμένης ἐκδομηχανίσεως φαίνεται νὰ ἐξαρτᾶται ἐν πολλοῖς ἀπὸ τὸν ρόλον τοῦ κράτους. Ἀντιθέτως, ὁ Smith, ἀνεξαρτήτως σταδίου οἰκονομικῆς ἐξελίξεως πιστεύει εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ φιλελευθερισμοῦ καὶ τὴν σύμπτωσιν ἀτομικοῦ καὶ συλλογικοῦ συμφέροντος, πλὴν ὥρισμένων περιπτώσεων, τὰς ὁποίας ὁ ἴδιος σαφῶς καθορίζει.

2) Εἰς τὸ πρῶτον στάδιον τοῦ Marx ἡ διαιρέσις εἰς κοινωνικὰς τάξεις εἶναι ἐξαιρετικὰ ἔντονος, ἂν καὶ βασίζεται κυρίως εἰς δύο μεγάλας κατηγορίας, ἦτοι τοὺς κεφαλαιοκράτας καὶ τοὺς προλεταρίους, ἐκάστη τῶν ὁποίων περιλαμβάνει καὶ ἄλλας ὑποκατηγορίας. Ὅσον ἡ οἰκονομία ἐδεύει πρὸς τὸ δεύτερον στάδιον, ἦτοι τὴν δικτατορίαν τοῦ προλεταριάτου, αἱ μὲν ὑποκατηγορίαι ἐξαφανίζονται ὀλίγον κατ' ὀλίγον, ἡ δὲ ἀντίθεσις μεταξὺ τῶν δύο βασικῶν κατηγοριῶν ἐντείνεται. Ὅταν ἐγκατασταθῇ ἡ δικτατορία τοῦ προλεταριάτου, ὑπάρχει ἀκόμη ἡ δυνατότης διακρίσεων, ἐφ' ὅσον τὸ μερίδιον ἐκάστου ἐντὸς τοῦ συνολικοῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν συμβολὴν του εἰς τὸ ἔργον τῆς παραγωγῆς. Ἐν τούτοις, αἱ κοινωνικαὶ διακρίσεις, κατὰ τὸν Marx εἶναι ὁλονὲν ὀλιγώτερον ἔντονοι, ὅσον ἡ οἰκονομία ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὸ καπιταλιστικὸν σύστημα. Αἱ ἀνωτέρω ἀπόψεις τοῦ Marx φαίνονται ἐκ πρώτης ὀψεως ὅτι διαφέρουν ριζικῶς ἀπὸ τὰς ἀναλόγους ἀπόψεις τῶν ὁπαδῶν τῆς ἱστορικῆς σχολῆς καὶ τοῦ A. Smith. Πράγματι καὶ κατὰ τοὺς Bücher καὶ List ἀλλὰ καὶ κατὰ τὸν A. Smith, τὸ πρῶτον στάδιον ἐξελίξεως τῶν διαφορῶν οἰκονομικῶν εἶναι σχεδὸν ἀπηλλαγμένον κοινωνικῶν διακρίσεων. Αἱ κοινωνικαὶ τάξεις ἀρχίζουν νὰ δημιουργοῦνται καὶ αἱ διαφοραὶ μεταξὺ τῶν νὰ ἐντείνωνται συνεπείᾳ ἀκριβῶς τῆς οἰκονομικῆς ἐξελίξεως. Εἰς τὴν σύγκρισιν ὅμως τῶν σχετικῶν ἀπόψεων τοῦ Marx ἀφ' ἑνός, τῶν Bücher, List καὶ A. Smith ἀφ' ἑτέρου, δὲν πρέπει νὰ λησμονῇται τὸ διαφορετικὸν σχμεῖον ἀφετηρίας. Πράγματι ἐνφ' ὃ Marx ἀρχίζει τὴν θεωρίαν του ἐπὶ τῇ δάσει ἀνεπτυγμένων καπιταλιστικῶν οἰκονομιῶν, αἱ ὁποῖαι ἔπαυσαν πρὸ πολλοῦ νὰ εἶναι καθαρῶς γεωργικαὶ καὶ εἰς τὰς ὁποίας αἱ διακρίσεις κοινωνικῶν τάξεων εἶναι ἰδιαίτερος ἔντονοι, οἱ Bücher, List καὶ Adam Smith ἀρχίζουν τὴν ἀνάλυσιν μὲ τὴν ἐξέτασιν ὑποανάπτυκτων γεωργικῶν οἰκονομιῶν, εἰς τὰς ὁποίας δὲν ἐνεφανίσθη εἰσέτι ἐντόνως τὸ φαινόμενον τῆς διακρίσεως κοινωνικῶν τάξεων. Ὑπὸ τὰς συνθήκας αὐτάς, ἡ περὶ σταδίων θεωρία τοῦ Marx δὲν εἶναι οὐσιαστικῶς διά-

φόρος τῆς τῶν Bücher, List καὶ Adam Smith, ἡ διάκρισις εἰς κοινωνικὰς τάξεις κατὰ τοὺς τρεῖς αὐτοὺς συγγραφεῖς καὶ αἱ ἀντιθέσεις μεταξὺ τῶν ἐντείνονται μετὰ τὴν ἐκδοιμηγάνισιν τῶν διακρίσεων οἰκονομιῶν καὶ συνεπῶς ὅταν ἐγγίσουν τὸ στάδιον ἐκκινήσεως τοῦ Marx, ἔτι τοῖς ἀνεπτυγμένῳν καπιταλιστικῶν οἰκονομιῶν, ἡ κατάστασις δὲν θὰ πρέπει νὰ διαφέρῃ οὐσιωδῶς ἀπὸ τὴν περιγραφομένην εἰς τὸ πρῶτον στάδιον τοῦ Marx.

3) Ὁ συνδυασμὸς τῆς οἰκονομικῆς ἐξελιξέως, μετὰ παράλληλον ἐξέλιξιν τοῦ ὅλου συστήματος ἀποτελεῖ ἀσφαλῶς ἀξιοθαύμαστον σύλληψιν τοῦ Marx, ἡ ὁποία δὲν συναντᾶται εἰς τὰς ὑπὸ ἐξέτασιν θεωρίας τῶν ἄλλων συγγραφέων. Παρὰ ταῦτα, ἡ πραγματικότης ἀπέδειξε τὴν δυνατότητα οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως, χωρὶς τὴν ἀνάγκην, ἐκτὸς εἰς τὰς χώρας τοῦ παραπετάσματος, μεταβολῆς κοσμοθεωρίας. Τοῦτο δὲν σημαίνει, βεβαίως, ὅτι τὸ ἐφαρμοζόμενον εἰς τὰς καπιταλιστικὰς οἰκονομίας σύστημα δὲν ὑπέστη ὠριμένην προσαρμογὰς πρὸς τὴν νέαν ἐκάστοτε διαμορφουμένην κατάστασιν πραγμάτων, ἀλλὰ ὅτι τοῦτο ἐξακολουθεῖ νὰ ὁσιζέται εἰς τὴν ἰδιωτικὴν πρωτοβουλίαν. Ἡ ἐλευθερία δράσεως τῆς τελευταίας δὲν εἶναι τόσο ἀπόλυτος ὅσον καὶ κατὰ τὸν XIXον αἰῶνα. Ἡ γενίκεσις τοῦ οἰκονομικοῦ προγραμματισμοῦ ἐπέφερε πολλάκις σημαντικοὺς περιορισμοὺς τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀτόμου χάριν ἐπιτεύξεως ἐνὸς ταχύτερου ρυθμοῦ οἰκονομικῆς προόδου. Τὸ σύγχρονον κράτος λαμβάνει πρόνοιαν ὑπὲρ τῶν ἀσθενεστέρων καὶ εἰς πολλὰς ἐκδηλώσεις του καθίσταται σοσιαλιστικόν. Ἐν τούτοις ὁμως, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ γίνῃ λόγος διὰ μεταβολὴν κοσμοθεωρίας, ἐφ' ὅσον τὰ μέσα παραγωγῆς ἀνήκουν εἰς ἰδιώτας καὶ αἱ τελικαὶ ἀποφάσεις περὶ παραγωγῆς ἀνήκουν εἰς τὴν ἰδιωτικὴν πρωτοβουλίαν.

Ἡ σύγχρονος ἀξία τῆς περὶ σταδίων ἐξελιξέως θεωρίας τοῦ Marx ὑποφέρει:

— Ἀπὸ τὴν ἑλλειψιν πολλῶν ἐλπίδων σχετικῶς πρὸς τὴν πραγματοποιήσιν τοῦ τελικοῦ σταδίου τοῦ κομμουνισμοῦ. Τὸ ἐνδιαιφέρον διὰ τὴν θεωρίαν τοῦ Marx ἐκμηδενίζεται, ἐὰν ἀποδειχθῇ ἡ μεγάλη ὑπόσχεσις τοῦ τέλους, ὡς μὴ ἀνταποκρινόμενη εἰς τὰ πράγματα.

— Ἀπὸ τὸ ὅτι ὁ Marx ἐβάσισε τὴν μετάβασιν ἀπὸ τοῦ καπιταλισμοῦ εἰς τὸν σοσιαλισμόν, ἐν πολλοῖς εἰς τὴν ἀντίδρασιν τῶν ἐργαζομένων, ἡ ὁποία καταλήγει εἰς ἐπαναστατικὰς ἐνεργείας. Ἐνταῦθα, παρέδραμε τὰ σοσιαλιστικὰ μέτρα, τὰ ὁποία λαμβάνονται εἰς τὰς συγχρόνους καπιταλιστικὰς οἰκονομίας ὑπὲρ τῶν οἰκονομικῶς ἀσθενεστέρων, καθὼς καὶ τὴν συνεχῆ βελτίωσιν τοῦ βιοτικού ἐπιπέδου τῶν ἐργαζομένων εἰς τὰς ἀνεπτυγμένους οἰκονομίας.

— Ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἐξαφάνισις τῶν κοινωνικῶν διακρίσεων ὄχι μόνον δὲν ἐπραγματοποιήθη εἰς τὰς χώρας τοῦ παραπετάσματος, ἀλλὰ, ἀντιθέτως, δυνατόν νὰ ὑποστηριχθῇ ὅτι αἱ διαφοραὶ ἐνετάθησαν. Ἡ ἀδυναμία αὕτη, ἀποδεικνύει ἐν μέρει τοῦλάχιστον, ὅτι αἱ κοινωνικαὶ διακρίσεις ἐξακολουθοῦν νὰ ὑφίστανται ἔστω καὶ ὅταν ἐπισήμως ἀναγνωρίζεται εἰς συντελεστής παραγωγῆς ἀντὶ τῶν τριῶν εἰς τὰς καπιταλιστικὰς οἰκονομίας. Ἡ κατάρρησις τῆς ἰδιοκτη-

σίας τῶν μέσων παραγωγῆς ἀποδεικνύεται ἀνεπαρκές μέτρον διὰ τὴν ἐξαφάνισιν τῶν κοινωνικῶν διακρίσεων.

— Ἀπὸ τὸ ὅτι ἀποδεικνύεται ἐμπράκτως ὅτι ἡ αὐξησις τῆς σηµασίας τοῦ κρατικοῦ τοµέως καὶ ἡ λήψις μέτρων ἐξυπηρετούντων τὴν ἐλπίδα, ἀφ' ἑνὸς μὲν εἶναι δυνατόν νὰ πραγματοποιηθῇ εἰς καπιταλιστικὰς οἰκονοµίας, ἀφ' ἑτέρου δὲ δὲν ὁδηγεῖ κατ' ἀνάγκην εἰς μεταβολὴν τῆς ἰσχύουσας κοσμοθεωρίας.

— Ἀπὸ τὸ ὅτι ὁ κίνδυνος ὑπερπαραγωγῆς, εἰς τὰς καπιταλιστικὰς οἰκονοµίας, ἀφ' ἑνὸς μὲν δὲν φαίνεται νὰ ἐξαφανίζεται εἰς τὰς χώρας τοῦ ἐλοκλήρωτου προγραμματισμοῦ, ἀφ' ἑτέρου δὲ μειώνεται κατὰ πολὺ εἰς τὰς καπιταλιστικὰς οἰκονοµίας µὲ τὴν βοήθειαν τοῦ ἐκεῖ ἐφαρμοζομένου φιλελευθέρου προγραμματισμοῦ.

Γ'. Ἡ θεωρία τοῦ *Colin Clark* ¹⁰.

Χαρακτηριστικὸν τῆς περὶ σταδίων θεωρίας τοῦ *Colin Clark* εἶναι ἡ προσπάθειά του νὰ συνδέσῃ τὴν οἰκονομικὴν ἐξέλιξιν µὲ μεταβολὰς αἱ ὁποῖαι ἐπέρχονται, συνεπεία αὐτῆς, εἰς τὴν διάρθρωσιν τῆς ἀπασχολήσεως. Ὑπὸ τὸ πρῶτον τοῦτο, ἡ θεωρία τοῦ *Colin Clark* εὐρίσκεται εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν συγχρόνων θεωρητικῶν προσπαθειῶν, διὰ τὴν ἐξεύρεσιν σχέσεως αἰτίου καὶ αἰτιατοῦ, μεταξύ δύο ἢ περισσοτέρων οἰκονομικῶν φαινομένων. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς *Bücher* καὶ *List*, οἱ ὁποῖοι βασίζονται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον εἰς ἐξωτερικὰ γινώρισματα τῶν ἐξελισσομένων οἰκονομικῶν, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν *Marx*, ὁ ὁποῖος προβαίνει ἀσφαλῶς εἰς ἐπισταμένην ἀνάλυσιν τῶν οἰκονομικῶν φαινομένων, πλὴν ὅμως καταλήγει εἰς συμπεράσματα ἀφορῶντα ἀβεβαίας μελλοντικῆς ἐξελίξεως, ὁ *Colin Clark* χρησιμοποιοῖ τὴν ἐπαγωγικὴν μέθοδον, προκειμένου νὰ ἀποδείξῃ τὰς θεωρητικὰς του πεποιθήσεις, κατ' ἀρχὴν ὡς πρὸς ὅτι ἔλαβεν ἥδη χώραν εἰς τὸ παρελθόν, κατὰ δευτέρον λόγον ὡς πρὸς ὅτι συνάγεται ὅτι θὰ συμβῇ εἰς τὸ μέλλον ἐπὶ τῇ θάσει τῆς ἐξελίξεως τοῦ παρελθόντος. Ἡ μετάδασις ἀπὸ τοῦ ἐνὸς σταδίου εἰς τὸ ἄλλον πραγματοποιεῖται, κατὰ τὸν *Colin Clark*, διὰ τῆς μεταβολῆς τῆς ροπῆς πρὸς κατανάλωσιν ἀγαθῶν, παραγομένων εἰς τοὺς διαφόρους τομεῖς οἰκονομικῆς δραστηριότητος. Ἡ τελευταία εἶναι πολὺ ὕψηλὴ εἰς τὰς ὑποαναπτύκτους οἰκονοµίας, ὅσον ἀφορᾷ τὰ γεωργικὰ προϊόντα, τὰ ὁποῖα ἱκανοποιοῦν βασικὰς ἀνάγκας. Ὅσον ὅμως ἡ οἰκονομικὴ ἐξέλιξις προχωρεῖ καὶ τὸ κατὰ κεφαλὴν εἰσόδημα ἀνέρχεται, ἐπέρχεται κορεσµὸς τῶν κατοίκων διὰ γεωργικὰ προϊόντα. Ἐφ' ἐξῆς, οἰκλήποτε αὐξήσεις εἰσοδήματος καταναλίσκονται διὰ τὴν ἀπόκτησιν βιομηχανικῶν προϊόντων. Συντόμως ὅμως καὶ πάντοτε ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν συνεχίσεως τῆς οἰκονομικῆς ἀναπτύ-

10. *The Conditions of Economic Progress* 1950, Β' ἐκδοσις.

ζῶνς παρατηρεῖται κορεσμὸς καὶ εἰς τὰς ἀνάγκας διὰ βιομηχανικά προϊόντα. Οὕτως, οἰαδήποτε περαιτέρω αὐξήσις τοῦ κατὰ κεφαλὴν εἰσοδήματος τῶν κατοίκων ἀνεπτυγμένων οἰκονομιῶν προσρίζεται νὰ διογκώσῃ τὴν ζήτησιν ὑπηρεσιῶν τοῦ τριτογενοῦς τομέως. Ἡ ζήτησις ὑπηρεσιῶν θεωρεῖται ὡς ἀκύρεστος ἀπὸ τὸν Colin Clark συνεπῶς, εἶναι δυνατόν νὰ ἐξασφαλισθῇ συνεχὴς οἰκονομικὴ πρόοδος.

Τὸ σπέρμα τῆς περὶ σταδίων θεωρίας τοῦ Colin Clark εὑρίσκεται εἰς τὸν Engels, ὁ ὅποιος διὰ πρώτην φοράν ὑπεστήριξε τὴν ἀποψιν, βάσει τῆς ὁποίας ἐπέρχεται συντόμως κορεσμὸς τῶν ἀναγκῶν ὑπάρξεως καὶ συνεπῶς πέραν ἐνὸς ὀρισμένου ἐπιπέδου εἰσοδήματος δὲν θὰ πρέπει νὰ ἀναμένωμεν περαιτέρω αὐξήσιν ζητήσεως εἰδῶν πρώτης ἀνάγκης. Ἡ παρατήρησις αὕτη τοῦ Engels, τὴν ὁποίαν ἐνεστερνίσθησαν ἔκτοτε καὶ ἄλλοι συγγραφεῖς, εὑρίσκει ἐπαλήθευσιν ἐπὶ τῶν ἡμερῶν μας εἰς τὴν παγκόσμιον ἀγοράν, ὑπὸ τὴν μορφήν τῆς δυσκολίας τοποθετήσεως βασικῶν γεωργικῶν προϊόντων μὲ εὐνοϊκοῦς ὁρους¹¹.

Ἐκ πρώτης ὄψεως, ἡ διάκρισις τοῦ Colin Clark εἰς στάδια ἐξελίξεως, φαίνεται ὅτι ἔχει πολλὰ κοινὰ σημεῖα μὲ τὰς ἀντιστοίχους θεωρίας τῶν Bücher, List καὶ A. Smith. Εἰς τὴν πραγματικότητά ὅμως, ἡ ἀνάλυσις τοῦ Colin Clark ὑπερέχει εἰς πολλὰ σημεῖα τῆς τῶν ἀνωτέρω ἀναφερθέντων συγγραφέων, παρὰ τὸ γεγονός ὅτι ἀρχίζει μὲ τὸ στάδιον τῆς κυρίως γεωργικῆς παραγωγῆς, διὰ νὰ τελειώσῃ μὲ τὸ τρίτον στάδιον ὅπου ἡ οἰκονομία ἔχει κατορθώσει νὰ ἀναπτύξῃ καὶ τοὺς τρεῖς τομεῖς οἰκονομικῆς δραστηριότητος.

Τὸ πρῶτον στάδιον ἐξελίξεως τοῦ Colin Clark ἀναφέρεται εἰς οἰκονομίαν, εἰς τὰς ὁποίας κυρίως ὁ πρωτογενὴς τομεὺς εἶναι ἀνεπτυγμένος. Κατὰ τὸ στάδιον αὐτό :

— τὸ μεγαλύτερον ποσοστὸν τοῦ κεφαλαιοποιουμένου ἐθνικοῦ εἰσοδήματος διατίθεται δι' ἐπενδύσεις εἰς τὸν πρωτογενῆ τομέα,

— τὸ μεγαλύτερον ποσοστὸν τοῦ συνολικῶς ἀπασχολουμένου πληθυσμοῦ ἐργάζεται εἰς τὸν πρωτογενῆ τομέα,

— τὸ μεγαλύτερον ποσοστὸν τοῦ κατὰ κεφαλὴν εἰσοδήματος διατίθεται διὰ τὴν ἀπόκτησιν ἀγαθῶν τῆς πρωτογενοῦς παραγωγῆς.

Ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν ὅτι πραγματοποιεῖται κάποια οἰκονομικὴ πρόοδος εἰς τὸ στάδιον αὐτό, δηλαδὴ ὑπὸ τὸν ὅρον ὅτι δὲν εὐρίσκαμεθα ἐνῶπιον στασίμου οἰκονομίας, συντελοῦνται ὀρισμέναι μεταβολαί, αἱ ὁποῖαι προετοιμάζουν τὴν εἰσοδὸν εἰς τὸ δεῦτερον στάδιον ἐξελίξεως. Ὁ Colin Clark, ὅπως ἄλλωστε καὶ ὁ A. Smith καὶ μὲ ὀρισμένας ἐπιφυλάξεις ὁ Marx, βασίζουν τὴν ἐξέλιξιν εἰς τὴν συνεχῇ συσσωρεύσιν κεφαλαίων αὕτη, διὰ μὲν τὸν A. Smith διευρύνει τὴν παραγωγικὴν βάση τῆς οἰκονομίας καὶ τοιοῦτοτρόπως ὑπάρχουν ἐλπίδες

11. Ἐὰν βεβαίως δὲν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ἡ κατάστασις πείνας τῶν ὑποαναπτύκτων οἰκονομιῶν καὶ αἱ πάσης φύσεως ἐλλείψεις εἰδῶν διατροφῆς τῶν κομμουνιστικῶν χωρῶν.

βελτιώσεως του διοικητικού επιπέδου της εργατικής τάξεως, διά δε τον Marx προετοιμάζει την εξαφάνισιν του καπιταλιστικού συστήματος και την επκράτησιν του σοσιαλισμού, πλήν όμως αποτελεί θετικών στοιχείων προόδου εις τας σοσιαλιστικάς χώρας. Έξ άλλου ο Colin Clark συνδέει την συσώρευσιν κεφαλαίου εις τὴν πρωτογενή τομέα, μετὰ τὴν ἐναρξιν λειτουργίας τοῦ νόμου τῆς μὴ ἀναλόγου ἀποδόσεως, ὁ ὁποῖος ἐμφανίζεται ἐνωρίτερον καὶ ἐντονώτερον εἰς τὴν γεωργίαν, ἀπὸ ὅτι εἰς τοὺς ὑπολοίπους τομεῖς παραγωγῆς. Ὅταν ὁ πρωτογενὴς τομεὺς, εἰς τὸ τέλος τοῦ πρώτου σταδίου ἐξελιξέως τοῦ Colin Clark, φθάσῃ εἰς τὸ μέγιστον σημεῖον τῆς ἀποδόσεώς του καὶ ὑπὸ τὸν ὅρον ὅτι ἔχει μηχανοποιηθῇ καὶ ἐκσυγχρονισθῇ ἡ καλλιέργεια, ὥστε νὰ μὴν ἀπαιτεῖται πλέον, ὡς πρότερον, μέγας ἀριθμὸς ἐργαζομένων, ὑπάρχει περίσσεια κεφαλαίου εἰς τὴν οἰκονομίαν. Τὸ κεφάλαιον αὐτό, εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐπενδύεται ἐφ' ἑξῆς εἰς ἄλλους τομεῖς τῆς παραγωγῆς καὶ ἔχι πλέον εἰς τὸν πρωτογενή τοιοῦτον. Ὡς γνωστόν, εἰς μίαν οἰκονομίαν ἢ ὅποια βασίζεται εἰς τὴν ἰδιωτικὴν πρῶτοδουλίαν, τὰ διαθέσιμα κεφάλαια ἐπενδύονται εἰς τὸν ἢ τοὺς τομεῖς ἐκείνους οἱ ὅποιοι ἐξασφαλίζουν ὑψηλὴν παραγωγικότητα. Κατὰ τὸν Colin Clark, ὅταν ἡ οἰκονομία εἶναι πλέον ὥριμος νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὸ δεῦτερον στάδιον, ὁ δευτερογενὴς τομεὺς τῆς ἐξασφαλίζει εἰς τὰ ἐπενδυόμενα κεφάλαια τὴν ὑψηλότεραν ὀριακὴν ἀπόδοσιν, ἐν συγκρίσει πρὸς τοὺς ἄλλους δύο τομεῖς. Συγχρόνως, εἰς τὴν οἰκονομίαν τοῦ κάπως προχωρημένου πρώτου σταδίου, ἀρχίζουν νὰ ἐμφανίζωνται σημεῖα κορεσμοῦ τῶν ἀναγκῶν ὑπάρξεως καὶ ὅλον μεγαλύτερα προτίμησις τῶν καταναλωτῶν διὰ τὴν ἀπόκτησιν ἀγαθῶν τοῦ δευτερογενοῦς τομέως. Οὕτως, ἡ οἰκονομία ἐγκαταλείπει τὸ πρῶτον στάδιον καὶ εἰσέρχεται εἰς τὸ δεῦτερον στάδιον τοῦ Colin Clark.

Τὸ δεῦτερον στάδιον τοῦ Colin Clark ἀναγνωρίζει τὴν πρωταρχικὴν σημασίαν τοῦ δευτερογενοῦς τομέως, ὁ ὁποῖος περιλαμβάνει τὰς δραστηριότητας τῶν μεταλλείων, τῶν κατασκευῶν, τῆς βιομηχανίας καὶ τῆς παραγωγῆς ἡλεκτρικοῦ ρεύματος.

Βασικὰ χαρακτηριστικά τοῦ σταδίου αὐτοῦ, κατὰ τὸν Colin Clark εἶναι τὰ ἑξῆς :

— Τὸ μέσον ἐτήσιον εἰσόδημα τῶν ἀπασχολουμένων εἰς τὸν δευτερογενὴ τομέα εἶναι ὑψηλότερον, ἐν συγκρίσει πρὸς τὸ εἰσόδημα τῶν ἐργαζομένων εἰς τοὺς ἄλλους τομεῖς τῆς παραγωγῆς καὶ ἀνέρχεται μετὰ ταχύτερον ρυθμὸν.

— Εἰς τὸ στάδιον τοῦτο, ἡ οἰκονομία κατευθύνει τὰς παραγωγικάς της δυνάμεις κατ' ἀρχὴν πρὸς βιομηχανίας καταναλωτικὰς καὶ ἐν συνεχείᾳ πρὸς βιομηχανίας παραγωγῆς κεφαλαιουχικῶν ἀγαθῶν. Πρὸς τὸ τέλος τοῦ σταδίου ἐπέρχεται κάποια ἰσορροπία μεταξὺ τῶν δύο αὐτῶν εἰδῶν βιομηχανίας.

— Τὸ μεγαλύτερον ποσοστὸν τῶν συνολικῶς ἀπασχολουμένων ἐργάζεται εἰς τὸν δευτερογενὴ τομέα.

— Τὸ μεγαλύτερον ποσοστὸν τοῦ κατὰ κεφαλὴν εἰσοδήματος διατίθεται δι' ἀγορὰν ἀγαθῶν παραγομένων ὑπὸ τοῦ δευτερογενοῦς τομέως.

Ἡ συγκέντρωσις εἰς τὸν δευτερογενῆ τομέα τοῦ μεγαλύτερου μέρους τῆς συνολικῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητος ἀρχίζει νὰ προετοιμάζῃ τὴν εἰσοδὸν τῆς οἰκονομίας εἰς τὸ τρίτον καὶ τελευταῖον στάδιον τοῦ Colin Clark.

Εἰς τὸ τρίτον στάδιον ἐξελιξέως τοῦ Colin Clark, εἰς τὸ ὅποτον εὐρίσκονται ὅλαι αἱ σύγχρονοι ἀνεπτυγμέναι οἰκονομίαι, παρατηρεῖται :

— παραγωγικότης τοῦ τριτογενοῦς τομέως μεγαλύτερα τῆς παραγωγικότητος τῶν δύο ἄλλων τομέων τῆς οἰκονομίας·

— αὐξήσις τοῦ μέσου κατὰ κεφαλὴν εἰσοδήματος τῶν ἀσχολουμένων μετὰ τὸν τριτογενῆ τομέα, μετὰ ρυθμὸν ταχύτερον ἐν σχέσει πρὸς τὰ εἰσοδήματα τῶν ἀπασχολουμένων εἰς τοὺς ἄλλους τομεῖς παραγωγῆς·

— συγκέντρωσις τοῦ μεγαλύτερου ποσοστοῦ τοῦ συνολικῶς ἀπασχολουμένου πληθυσμοῦ εἰς τὸν τριτογενῆ τομέα· οὗτος περιλαμβάνει τὸ ἐμπόριον, τὰς μεταφοράς, τὰς ὑπηρεσίας καὶ ὅλας τὰς ὑπολοίπους οἰκονομικὰς δραστηριότητας·

— διάθεσις τοῦ μεγαλύτερου μέρους τοῦ κατὰ κεφαλὴν εἰσοδήματος διὰ τὴν ἀπόκτησιν ἀγαθῶν καὶ ὑπηρεσιῶν τοῦ τριτογενοῦς τομέως·

— ἀπορρόφησις τοῦ μεγαλύτερου μέρους τῶν εἰς τὴν οἰκονομίαν διαθέσιμων κεφαλαίων, ἀπὸ τοῦ τριτογενῆ τομέα.

Ἡ ἐξέλιξις τῶν συγχρόνων ἀνεπτυγμένων οἰκονομιῶν ἐπαλήθευσεν τὴν περὶ σταδίων θεωρίαν τοῦ Colin Clark, κατὰ τὸ μεγαλύτερον αὐτῆς μῆκος.

Ἐν τούτοις, ἡ θεωρία αὕτη δημιουργεῖ ὠριμένας ἀπορίας, εἰς τὰς ὁποίας δὲν κατορθώνει τελικῶς νὰ δώσῃ ἱκανοποιητικὴν ἀπάντησιν :

1) Ἡ πρώτη ἀπορία, ἐπὶ τῇ ἔκειται τῆς περὶ σταδίων θεωρίας τοῦ Colin Clark ἀναφέρεται εἰς τὸ μέλλον, διότι κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, δὲν ἀντιμετωπίζεται εἰσέτι ἀπὸ καμμίαν σύγχρονον ἀνεπτυγμένην οἰκονομίαν. Πρόκειται διὰ τὴν ἀμφιβολίαν, ἐάν πράγματι τὸ τρίτον στάδιον τοῦ Colin Clark εἴναι καὶ τὸ τελευταῖον. Προφανῶς ἡ ἀμφιβολία αὕτη ἀναφέρεται εἰδικότερον, εἰς τὴν ἀληθοφάνειαν τῆς ὑποθέσεως τοῦ Colin Clark, ὅτι τῆς ὁποίας ἡ ζήτησις ἀγαθῶν καὶ ὑπηρεσιῶν τοῦ τριτογενοῦς τομέως, εἶναι ἀκόρεστος. Κατὰ κάποιον τρόπον, ἡ πεποίθησις αὕτη τοῦ Colin Clark ἔρχεται εἰς ἀντίθεσιν μετὰ τὴν «Γενικὴν Θεωρίαν περὶ τόκου, χρήματος καὶ ἀπασχολήσεως» τοῦ J. M. Keynes, ὅπου, ὡς γνωστόν, ἡ ροπὴ πρὸς κατανάλωσιν καὶ ἡ ροπὴ πρὸς ἐπένδυσιν ἐκλαμβάνονται ὡς μεγέθη καταδικασμένα νὰ φθίνουν συνεχῶς εἰς μίαν ἀνεπτυγμένην καπιταλιστικὴν οἰκονομίαν. Ἐξ ἄλλου ἡ πεποίθησις τοῦ Colin Clark, ὅτι τὸ τρίτον τοῦ σταδίου εἶναι πράγματι καὶ τὸ τελευταῖον, δὲν συμβιβάζεται μετὰ τὴν θεωρίαν περὶ ὠριμότητος τοῦ Alvin Hansen¹² ἢ ὁποία εἰς τὴν πραγματι-

12. — The American Economy, Νέα Ὑόρκη 1957.

— Ἐπὶ τοῦ θέματος βλ. ἐπίσης M. Negrepointi - Delivanis, The Pressure on the dollar, Leyden 1964, Μέρος I.

κόττητα αποτελεί προέκτασιν τῆς Κεϋνεσιανῆς ἀπαισιοδοξίας, ὡς πρὸς τὸ μέλλον τῶν καπιταλιστικῶν οἰκονομιῶν.

2) Ἡ δευτέρα ἀπορία ἐκσίζεταί εἰς τὴν σταδιακὴν ἐξέλιξιν ὠρισμένων συγχρόνων οἰκονομιῶν, αἱ ὁποῖαι δὲν δύνανται εἰσέτι νὰ θεωρηθοῦν ὡς ἐπαρκῶς ἀνεπτυγμέναι, παρὰ τὸ γεγονός ὅτι ὁ τριτογενὴς τῶν τομεὺς ἔχει πρωταρχικὴν σημασίαν. Πράγματι, παρατηρεῖται συχνάκις τὸ φαινόμενον ἀνεπαρκῶς ἀνεπτυγμένων οἰκονομιῶν, εἰς τὰς ὁποίας ἂν καὶ δὲν ἔχει εἰσέτι ἀναπτυχθῇ ὁ δευτερογενὴς τομεὺς, ἐμφανίζουσιν διογκωμένον τριτογενῆ τομέα, χάρις κυρίως εἰς πλῆθος παρασιτικῶν ἐπαγγελμάτων. Βεβαίως, αἱ οἰκονομίαι αὗται δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπαχθοῦν εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν ἀνεπτυγμένων οἰκονομιῶν τοῦ Colin Clark. Εἶναι συνεπῶς ἀπαραίτητον νὰ προστεθῇ, ὅτι δὲν ἀρκεῖ ἡ αὐξησις τῆς σημασίας τοῦ τριτογενοῦς τομέως εἰς μίαν οἰκονομίαν, διὰ νὰ χαρακτηρισθῇ αὕτη ὡς ἀνεπτυγμένη, ἀλλὰ ἀπαιτεῖται ἐπὶ πλέον νὰ ἔχη προηγηθῇ ἡ ἀνάπτυξις τοῦ δευτερογενοῦς τομέως.

3) Τέλος ἡ τρίτη παρατήρησις ἀναφέρεται εἰς τὴν δυνατότητα μὴ συμπτώσεως κατ' ἀνάγκην ὑψηλοτέρου κατὰ κεφαλὴν εἰσοδήματος, εἰς τὸν τριτογενῆ τομέα, με' ἐπίτευξιν μεγαλυτέρας παραγωγικότητος τοῦ τομέως. Δυνατὸν νὰ ὑποστηριχθῇ ὅτι οἱ ἀπασχολούμενοι με' τὸν τριτογενῆ τομέα, εἰς τὰς ἀνεπτυγμένας οἰκονομίας, πραγματοποιοῦν ὑψηλότερον μέσον εἰσόδημα, ἀπὸ ὅ,τι οἱ ἐργαζόμενοι εἰς τοὺς ἄλλους τομεῖς παραγωγῆς, ὅχι διότι ἐπιτυγχάνουν μεγαλυτέραν παραγωγικότητα, ἀλλὰ ἀπλῶς διότι ἔχουν ἀποτελεσματικωτέρας ἱκανότητας, κατὰ τὴν διαπραγματεύσιν τῆς ἀμοιβῆς των.

Αἱ παρατηρήσεις αὗται δὲν ἀφαιροῦν ἐν τούτοις ἀπὸ τὴν περὶ σταδίων θεωρίαν τοῦ Colin Clark, τὴν ιδιότητα νὰ ἀνήκῃ εἰς τὰς πλέον ἱκανοποιητικὰς προσπάθειάς τοῦ εἵδους τῆς. Τοῦτο διότι προβαίνει εἰς συνδυασμὸν τῆς ἐπαγωγικῆς καὶ ἀπαγωγικῆς μεθόδου, διότι ἐξετάζει τὰ προβλήματα ἐξελίξεως ἐν συνδυασμῷ με' τὸν τρόπον κατανομῆς τοῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος εἰς ἕκαστον στάδιον, διότι ἀσχολεῖται ὅχι μόνον με' τὰ στάδια ἐξελίξεως, ἀλλὰ καὶ με' τὴν διαδικασίαν μεταβάσεως ἀπὸ τοῦ ἐνὸς σταδίου εἰς τὸ ἐπόμενον, τέλος διότι ἡ ἐξέλιξις τῶν συγχρόνων οἰκονομιῶν φαίνεται νὰ ἐπιβεβαιοῖ τὴν θεωρίαν τοῦ Colin Clark εἰς τὰς γενικὰς τῆς γραμμάς.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΙΙ

ΣΥΓΚΡΙΣΙΣ ΤΩΝ ΠΑΛΑΙΟΤΕΡΩΝ ΘΕΩΡΙΩΝ ΠΕΡΙ ΣΤΑΔΙΩΝ ΕΞΕΛΙΞΕΩΣ ΜΕ ΤΗΝ ΑΝΤΙΣΤΟΙΧΟΝ ΘΕΩΡΙΑΝ ΤΟΥ W. ROSTOW¹³

Ἡ θεωρία τοῦ W. Rostow ἀποτελεῖ ἀσφαλῶς, ἐν τελευταίᾳ ἀνάλυσει, συνέχειαν τῆς προσπάθειας πρὸς ἐξεύρεσιν σταδίων ἐξελίξεως, ἣ ὁποία ἤρχισεν ἀπὸ τοῦ ἀρχαίου Ἑλλήνα φιλοσόφου, τοῦ κλασσικοῦ καὶ τοῦ συγγραφεῖς τῆς γερμανικῆς ἱστορικῆς σχολῆς.

Ἐν τούτοις, ἐν συγκρίσει πρὸς τὰς παλαιότερας αὐτὰς θεωρίας, ἡ προσπάθεια τοῦ W. Rostow εἶναι ἀσυγκρίτως ἀριστετέρα, κυρίως διότι ἀσχολεῖται περισσότερο μὲ τὰ αἷτια καὶ τοὺς παράγοντας οἰκονομικῆς προόδου καὶ ὀλιγότερον μὲ τὴν ἀπλὴν ἀπαρίθμησιν σταδίων ἐξελίξεως. Διὰ τοῦτο καὶ ἡ θεωρία του εἶναι κατὰ πρῶτον καὶ κύριον λόγον θεωρία σταδίων ἐξελίξεως. Παρὰ ταῦτα ἡ παρουσίασις τῆς θεωρίας τοῦ Rostow ἔγινεν ἀρχικῶς δεκτὴ μὲ πολλὴν δυσπιστίαν καὶ ἐν συνεχείᾳ προεκάλεσεν θυελλώδεις κριτικὰς ἐναντίον τῆς¹⁴. Ἡ ἀντίδρασις αὕτη δύνανται ἀν' ἐξηγηθῆ, ὅχι τόσον ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἡ σύγκρισις τῆς θεωρίας τοῦ W. Rostow μὲ τὴν πραγματικότητα δὲν ἐπαληθεύσῃ τὰς ὑποθέσεις τοῦ W. Rostow, ὅσον ἀπὸ μίαν γενικὴν καὶ ἐν πολλοῖς δικαιολογημένην προκατάληψιν τῶν οἰκονομολόγων, ἐναντίον τῶν θεωριῶν περὶ σταδίων ἀναπτύξεως. Ἡ προσπάθεια αὕτη, εἰς τὴν ὁποίαν ἐν τούτοις ἐπιδίδονται πολλοὶ σύγχρονοι οἰκονομολόγοι¹⁵, θεωρεῖται σήμερον ξεπερασμένη καὶ μὴ δυναμένη νὰ ἀνταποκριθῇ εἰς τὴν πολυπλοκὴν πραγματικότητα.

Τὰ σπουδαιότερα πλεονεκτήματα τῆς περὶ σταδίων θεωρίας τοῦ W. Rostow ἐν σχέσει πρὸς τὰς παλαιότερας τοῦ εἵδους αὐτοῦ, δυνατόν νὰ ἀναφερθοῦν τὰ κάτωθι :

1) Τὸ γεγονός ὅτι ὁ W. Rostow βασίζει τὰς παρατηρήσεις του, πρὸς ἐνίσχυσιν τῶν θεωρητικῶν του ἀπόψεων, ἐπὶ χρονικῆς περιόδου κατὰ πολὺ μεγαλύτερας, καὶ ἐν σχέσει πρὸς τοὺς κλασσικοὺς καὶ ἐν σχέσει πρὸς τοὺς συγγραφεῖς τῆς ἱστορικῆς σχολῆς καὶ τὸν Marx. Ἐνῷ οἱ πρὸ αὐτοῦ συγγραφεῖς εὕρισκονται

13. — The Stages of Economic Growth, Cambridge 1960.

— The Process of Economic Growth, Oxford 1960.

— The Economics of Take-off into sustained Growth. Proceedings of a conference held by the International Economic Association, London 1963.

14. Εἰδικῶς, εἰς τὸ ἐτήσιον συνέδριον τῆς Διεθνoῦς Ἑνώσεως Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν, τὸ ὁποῖον ἔλαβε χώραν τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1960 εἰς τὴν Κωνσταντιὰν μὲ θέμα τὴν ἀπογείωσιν (take-off).

15. Μεταξύ τῶν σπουδαιότερων, πλὴν τοῦ W. Rostow, δυνάμεθα νὰ ἀναφέρωμεν τοὺς S. Kuznets καὶ A. Lewis.

ένώπιον μιᾶς κατὰ κανόνα οἰκονομίας ἢ ὑποία, εἰρήσθω ἐν παρόδῳ, δὲν εἶχεν εἰσέτι ἐπιτύχει νὰ εἰσέλθῃ εἰς στάδιον ἱκανοποιητικῆς οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως. Ὁ W. Rostow ἔχει τὴν δυνατότητα νὰ προβῇ εἰς παρατηρήσεις ἐπὶ τοῦ τρόπου ἀναπτύξεως ὅλων τῶν συγχρόνιων ἐξελιγμένων οἰκονομιῶν. Εἶναι συνεπῶς φυσικὸν τὰ συμπεράσματα εἰς τὰ ὑποία καταλήγει· σχετικῶς ὁ W. Rostow νὰ ἔχουν μεγαλύτεραν θαρύτητα ἀπὸ τὰ συμπεράσματα ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ θέματος τῶν ἄλλων συγγραφέων.

2) Ὁ W. Rostow, εἰς τὴν προσπάθειάν του νὰ δημιουργήσῃ μίαν θεωρίαν σταδίων ἐξελιξεως, δὲν ἀσχολεῖται μόνον μὲ καθαρῶς οἰκονομικὰ δεδομένα, ἀλλὰ καὶ μὲ πλῆθος μὴ οἰκονομικῶν τοιούτων. Ἐφαρμόζει δηλαδὴ ὅτι ἄλλοι συγγραφεῖς ἀπλῶς ἐτόνιζαν, ὅτι θὰ ἔπρεπε νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν τῆς θεωρίας οἰκονομικῆς ἐξελιξεως, χωρὶς ὅμως οἱ ἴδιοι, κατὰ κανόνα, νὰ κατέληξαν εἰς τὴν ἐνσωματώσιν μὴ οἰκονομικῶν φαινομένων, ἐντὸς οἰκονομικῶν θεωριῶν. Ἡ μεγαλύτερα ἢ μικρότερα ἔφεσις μιᾶς οἰκονομίας διὰ ἀνάπτυξιν, ὁ ρυθμὸς προόδου τῆς, ἢ ἐπιτυχῆς ἢ μὴ συνέχισις ἀρξαιμένης οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως, ὅλα ἐξαρτῶνται εἰς τὸ σχετικὸν μοντέλλον τοῦ W. Rostow ἀπὸ οἰκονομικοῦ, ἀλλὰ καὶ μὴ οἰκονομικοῦ παράγοντας.

3) Τέλος, ὡς τρίτον βασικὸν προσὸν τῆς θεωρίας τοῦ W. Rostow, δυνατόν νὰ τονισθῇ ὁ μεγάλος βαθμὸς προσαρμοστικότητός τῆς εἰς τὰς εἰδικὰς συνθήκας ἐκάστης οἰκονομίας. Ὡς θὰ ἴδωμεν, ἀμέσως κατωτέρω, ὁ W. Rostow ἀναφέρει ἐνδεικτικῶς ὠριμαμένα γενικὰ στάδια ἐξελιξεως. Δεδομένου ὅμως ὅτι ἡ οἰκονομικὴ πρόοδος βασίζεται εἰς ἓνα σύνολον ροπῶν οἰκονομικῶν καὶ μὴ καὶ δεδομένου, ὅτι αἱ ροπαὶ αὗται δὲν ἐμφανίζονται μὲ τὴν αὐτὴν ἔντασιν εἰς τὰς διαφόρους οἰκονομίας, ἡ ἰδιαιτέρα ἐξέλιξις ἐκάστης οἰκονομίας εἶναι κατὰ τὸ ὑποῖον δὲν δύναται νὰ προβλεφθῇ μετὰ βεβαιότητος ἐκ τῶν προτέρων· ἄλλωστε οὔτε ἡ θεωρία τοῦ W. Rostow ἐπιχειρεῖ κατὰ τέτοιο. Ἡ θεωρία τοῦ W. Rostow εἶναι χρήσιμος εἰς τὸ σημεῖον αὐτό, ἀκριδῶς διότι ὑποδεικνύει ὠριμαμένα «κλειδιά» τῆς οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως. Τὸ ἐν αὐτὰ θὰ χρησιμοποιηθῶν πιστά, χωρὶς χρονοτριβὴν ἢ μεγάλην καθυστέρησιν, μὲ πιστὴν ἢ ἐσφαλμένην σειράν, εἶναι παράγοντες ἀπὸ τοὺς ὑποίους θὰ ἐξαρτηθῇ ἡ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξις μιᾶς συγκεκριμένης οἰκονομίας, ἀλλὰ εἰς τοὺς ὑποίους δὲν δίδει οὔτε φιλοδοξεῖ νὰ δώσῃ τὴν λύσιν τὸ μοντέλλον τοῦ W. Rostow.

Ὁ W. Rostow διακρίνει συνολικῶς πέντε στάδια ἐξελιξεως. Ἡ δυνατότης διὰ μίαν οἰκονομίαν, μεταβάσεως ἀπὸ τοῦ ἐνὸς σταδίου εἰς τὸ ἀμέσως ἐπόμενον, καθὼς καὶ ἡ μεγαλύτερα ἢ μικρότερα διάρκεια παραμονῆς εἰς ἕκαστον στάδιον, ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ σύνθετον ἀποτέλεσμα τῶν μεταβολῶν τῶν κάτωθι ροπῶν :

- 1) τῆς ροπῆς πρὸς ἀνάπτυξιν τῶν θεσμῶν οἱ ὅποιοι διέπουν μίαν κοινωνίαν,
- 2) τῆς ροπῆς πρὸς ἐφαρμογὴν τῶν ἐπιστημονικῶν ἐπιτεύξεων εἰς τὴν οἰκονομικὴν τοιμήα,

- 3) τῆς ροπῆς δεκτικότητος τῆς οἰκονομίας ὡς πρὸς τὰς δυνατότητας τὰς ὁποίας παρέχουν αἱ ἐφευρέσεις,
- 4) τῆς ροπῆς ἐπιδιώξεως ὕψους ἀποτελέσματος,
- 5) τῆς ροπῆς πρὸς κατανάλωσιν,
- 6) τῆς ροπῆς ἀποκτήσεως παιδιῶν.

Ἀπὸ τὴν ἔντασιν τῶν ἑξ αὐτῶν ροπῶν, ἐκ τῶν ὁποίων μόνον αἱ δύο, ἴτοι αἱ 4 καὶ 5, ἀναφέρονται εἰς καθαρῶς οἰκονομικοὺς παράγοντας, ἐξαρτᾶται, κατὰ τὸν W. Rostow, ὁ τρόπος οἰκονομικῆς ἐξελίξεως. Καὶ ἐπὶ πλέον δύναται νὰ ἐξηγηθῶν ἀφ' ἐνὸς μὲν αἱ ἐπιτυχίαι τῶν οἰκονομῶν, αἱ ὁποῖαι κατώρθωσαν νὰ ἀναπτυχθῶν εἰς τὸ παρελθόν, ἀφ' ἑτέρου αἱ ἀποτυχίαι τῶν προσπαθειῶν ὠρσιμένων οἰκονομῶν, αἱ ὁποῖαι ἐφθασαν εἰς τὸ στάδιον ἀπογειώσεως, ἀλλὰ περιέπεσαν καὶ πάλιν εἰς τὸ στάδιον τῆς ὑποαναπτύξεως.

Ἀπὸ τὰς ἑξ αὐτὰς ροπᾶς καὶ ἀπὸ τὸν ρυθμὸν μεταβολῆς των ἐξαρτᾶται, ἐν τελευταίᾳ ἀνάλυσει, ὁ ρυθμὸς προόδου τῆς οἰκονομίας· οὗτος ἀποτελεῖ συνάρτησιν τοῦ ἐπιπέδου ἀποδόσεως μιᾶς οἰκονομίας εἰς μίαν δεδομένην στιγμήν καὶ, κατὰ τὸν W. Rostow¹⁶ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ μέγεθος τῆς ἐργατικῆς δυνάμεως, ἀπὸ τὸ ἀπόθεμα συσσωρευμένου κεφαλαίου καὶ ἀπὸ τὸ ἀπόθεμα ἐφηρμοσμένων γνώσεων. Ἡ ἔντασις τῶν ροπῶν ἔχει θεθαίως σημασίαν διὰ μίαν οἰκονομίαν, τὴν στιγμήν κατὰ τὴν ὁποίαν αὕτη εἰσέρχεται εἰς τὸ στάδιον τῆς ἀπογειώσεώς της. Ἐφ' ὅσον ἐλα ἐξελιχθῶν κατὰ τρόπον ἱκανοποιητικόν, ἡ οἰκονομία θὰ εἰσέλθῃ εἰς τὸ στάδιον τῆς αὐτοδυνάμου ἀναπτύξεως. Δὲν θὰ ἔπρεπεν ὁμοίως νὰ ὑποτεθῇ ὅτι ὁ ρυθμὸς μεταβολῆς τῶν ροπῶν τοῦ W. Rostow εἶναι: μία τυχαία ἐξελίξις. Εἰς τὴν πραγματικότητα ἡ εἰδικὴ συμπεριφορὰ αὐτῶν τῶν ροπῶν εἰς ἐκάστην συγκεκριμένην περίπτωσιν, ἀποτελεῖ συνάρτησιν τοῦ βαθμοῦ ὠριμότητος μιᾶς οἰκονομίας ἀπὸ οἰκονομικῆς, κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς ἀπόψεως καὶ συνεπῶς προετοιμάζεται ἐπὶ μακρὰν σειρὰν ἐτῶν.

Ὑπὸ τὸ πρίσμα τοῦτο, αἱ τυχόν ὁμοιότητες, τὰς ὁποίας δύναται τις νὰ διακρίνῃ μεταξὺ τῆς περὶ σταδίων θεωρίας τοῦ W. Rostow καὶ τῶν προγενεστέρων τούτου συγγραφέων, εἶναι κατ' ἀνάγκην μόνον φαινομενικαί. Δὲν ὑπάρχει θεθαίως ἀμφιβολία διὰ τὸ ὅτι ὁ W. Rostow ἐπωφελήθη τῶν προγενεστέρων θεωριῶν περὶ σταδίων οἰκονομικῆς ἐξελίξεως. Παλὴν ὁμοίως, ἡ ἀνάλυσις τῆς θεωρίας τοῦ W. Rostow καθὼς καὶ αἱ πολυσύνθετοι βάσεις της δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀποτελέσουν ἀντικείμενον συγκρίσεως μὲ προηγουμένους αὐτῆς καὶ ἐπὶ τοῦ ἰδίου θέματος θεωρίας.

Ὁ W. Rostow βασίζει τὴν θεωρίαν εἰς πέντε στάδια ἐξελίξεως :

Τὸ πρῶτον στάδιον εἶναι τὸ τῆς πατροπαράδοτου οἰκονομίας. Κατὰ τὸ στάδιον τοῦτο δὲν θὰ πρέπει νὰ ὑποτεθῇ ὅτι δὲν πραγματοποιεῖται οὐδεμία

μεταβολή, ή όποία νά καταλήγη εις αύξησιν του κατά κεφαλήν εισοδήματος ή τυχόν όμως αύξησις, εάν λάβη χώραν, είναι πολύ μικράς σημασίας και δέν υπερβαίνει ποτέ ώρισμένα όρια. Τό μεγαλύτερον μέρος των διαθεσίμων κεφαλαίων της οικονομίας απορροφάται από την γεωργίαν, ή όποία βασίζεται εις πεπαλαιωμένας μεθόδους παραγωγής. Έξ άλλου οί κάτοικοι των οικονομιών, αί όποια εύρίσκονται εις τό πατροπαράδοτον στάδιον, είναι γενικώς ύποταγμένοι εις την μοίραν, δέν αντιδρούν καταλλήλως διά την βελτίωσιν του βιοτικού των επιπέδου και είναι κατ' αρχήν έναντίον οιασδήποτε νέας μεθόδου παραγωγής. Τό πρώτον αυτό στάδιον του W. Rostow δύναται νά συγκριθί με τά πρώτα στάδια των θεωριών περί οικονομικής εξέλιξεως των Bücher, List A. Smith και Colin Clark. Είς την πραγματικότητα ό W. Rostow δέν προσθέτει τίποτε νέον με τό στάδιον αυτό άπλώς προετοιμάζει τό έδαφος διά την συνέχισιν της θεωρίας του, ή όποία έμφανίζει πολλά νέα σημεία.

Τό δεύτερον στάδιον του W. Rostow είναι τό των προϋποθέσεων διά την απογειώσιν. Κατά τό στάδιον αυτό, του όποιου ή διάρκεια ύποτίθεται ότι είναι αρκετά μεγάλη, λαμβάνουν χώραν ώρισμένοι μεταβολαί, αί όποια χωρίς νά είναι θεαματικά προετοιμάζουν έν τούτοις την πατροπαράδοτον οικονομίαν διά την εισοδόν της εις τό σημαντικώτερον στάδιον της οικονομικής της ιστορίας, τό της απογειώσεως. Κατά τον W. Rostow αί περισσότεραι οικονομίαι, αί όποιαι εισήλθον κατά τό παρελθόν επιτυχώς εις τό στάδιον της απογειώσεως των όφείλουν την άφύπνισίν των εις έξωτερικόν έρεθισμόν προερχόμενον κατά κανόνα από χώραν περισσότερον ανεπτυγμένην¹⁷. Θεωρείται ως άπαραίτητος προϋπόθεσις του σταδίου αυτού ή γένικευσις της ιδέας, ότι ή οικονομική πρόοδος είναι και δυνατόν, αλλά συγχρόνως, αναγκαία διά νά δυναθί ή οικονομία εις τό μέλλον, όταν θα είναι πλέον έπαρκώς ανεπτυγμένη, νά άπαντήσ η καταλλήλως εις προσβολάς της έθνικής της ύπερηφανείας προερχόμενας έξωθεν. Τα χαρακτηριστικά αυτού του σταδίου είναι ιδιαιτέρως πολύπλοκα, κυρίως συνεπεία της δυσχερείας παρακολούθησεως των μεταβολών, αί όποια σαφώς διενεργούνται εις όλους τούς τομείς οικονομικής δραστηριότητος, αλλά καθίστανται έμφανείς μόνον εις τό έπόμενον στάδιον.

Πρόκειται κυρίως διά τάς άκολούθους μεταβολάς έν σχέσει προς τό προηγούμενον στάδιον :

— Δημιουργείται έντονος έθνική συνείδησις, ή όποία δύναται νά έμφανισθί υπό ποικίλας μορφάς' οί έμποροι δέν άρκούντι πλέον με τάς περιωρισμένας τοπικάς αγοράς των και αρχίζουν νά ενδιαφέρονται διά την διεύρυσιν της δραστηριότητός των έντός όλοκλήρου του έθνους. Τό σημείον αυτό ύπεν-

17. Έπί της άπόψεως αυτής του W. Rostow, δρα M. Negrepointi - Delivanis. *Influence du Développement économique sur la Répartition du revenu national*, Thèse, Paris 1960, σελ. 79-81.

θμιᾶζει τὴν μετάβασιν ἀπὸ τὸ στάδιον τῆς ἀστικῆς εἰς τὸ στάδιον τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας, κατὰ τὴν θεωρίαν τοῦ Bücher· ἡ πατροπαράδοτος οἰκονομία ἐξ ἄλλου ἀρχίζει πιθανόν νὰ ἀντιδρᾷ ἐναντίον τῶν ἀποικιακῶν τάσεων ἢ τῆς προσπαθείας ἐπιβολῆς ξένης κυβερνήσεως περισσότερο ἀνεπτυγμένης· ἕνας πολιτικὸς ἀρχηγὸς ἐμφανίζεται συχνάκις εἰς τὸ προσκίνητον κατὰ τὴν περίοδον αὐτήν, ὃ ὅποιος ἐμπνέει ἐμπιστοσύνην καὶ ὃ λαὸς τὸν ἀκολουθεῖ.

— Εἰς περίπτωσιν ὑπάρξεως διπλοῦ τομέως, ἡ πατροπαράδοτος οἰκονομία ἀρχίζει νὰ ἐνδιαφέρεται διὰ τὴν λειτουργίαν τοῦ ξένου καὶ ἀνεπτυγμένου τομέως. Τοιούτοτρόπως, ἐνῶ εἰς τὸ προηγούμενον στάδιον δὲν ὑπῆρχεν ἐπικοινωνία μεταξὺ τῶν δύο τομέων, εἰς τὸ στάδιον τοῦτο ὁ πατροπαράδοτος τομέας ἐπηρεάζεται ὀλονέν περισσότερο ἀπὸ τὸν ἀνεπτυγμένον τοιοῦτον.

— Ἀρχίζουν νὰ χάμουν τὴν ἐμφάνισιν των κατὰ τρόπον ἀθέοαιον καὶ σποραδικὸν εἰς τὰς ἀρχὰς ὠρισμένοι βιομηχανικαὶ ἐπιχειρήσεις, αἱ ὅποιαι ἐφαρμόζουν ἐκσυγχρονισμένας μεθόδους παραγωγῆς.

— Τὸ ποσοστὸν τῆς κεφαλαιοποιήσεως ἐντὸς τοῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος ἀνέρχεται ἀθροῦδως ἀπὸ ὀλιγώτερον τοῦ 5% εἰς περισσότερο τοῦ 5%. Τὰ ἐπενδυόμενα κεφάλαια κατευθύνονται κυρίως εἰς τὴν διενέργειαν ἔργων ὑποδομῆς.

— Τὸ μεγαλύτερον ποσοστὸν τῶν ἀπασχολουμένων εἰς τὸν γεωργικὸν τομέα, τὸ ὅποιον εἰς τὸ στάδιον τῆς πατροπαράδοτου οἰκονομίας ἐγγίζει τὰ 75-80% τοῦ συνολικῶς ἀπασχολουμένου πληθυσμοῦ, ἀρχίζει ὀραδέως νὰ κατέρχεται· πρὸς ὄφελος τοῦ ποσοστοῦ τῶν ἐργαζομένων εἰς τοὺς ὑπολοίπους τομεῖς παραγωγῆς.

— Ἐμφανίζονται ἄτομα, τὰ ὅποια ἔχουν ἐπιχειρηματικὰς ἱκανότητας, εἶναι πρόθυμα νὰ ἀναλάβουν ὠρισμένους κινδύνους καὶ προτίθενται νὰ καταστρώσουν καὶ νὰ ἐφαρμόσουν σχέδια μακρᾶς πνοῆς.

— Τὸ ποσοστὸν τῶν ἀγγραμμάτων ἐντὸς τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ τῆς χώρας κατέρχεται καὶ ἡ στάθμῃ τῆς γενικῆς ἐκπαιδεύσεως τοῦ λαοῦ βελτιοῦται.

— Ἀρχίζουν νὰ δημιουργοῦνται πιστωτικοὶ ὀργανισμοὶ ἢ οἱ ὑπάρχοντες νὰ ἀναλαμβάνουν περισσότερο ἐνεργὸν ρόλον εἰς τὴν προσπάθειαν ἀναπτύξεως τῆς οἰκονομίας.

Αἱ ἀνωτέρω μεταβολαὶ καθὼς καὶ πολλὰ ἄλλαι, τὰς ὁποίας θὰ ἡδυνάμεθα νὰ ἀναφέρωμεν, συμφώνως πρὸς τὴν θεωρίαν τοῦ W. Rostow, ἀποδεικνύουν μίαν γενικὴν ὀριμότητα τῆς πατροπαράδοτου οἰκονομίας. Ἡ τελευταία, χωρὶς ἀκόμη νὰ εἶναι ἀνεπτυγμένη, διαθέτει ἐν τούτοις τὰς ἀπαραιτήτους προϋποθέσεις διὰ τὴν ἐπιτυχὴ ἀνάληψιν τῆς προσπαθείας οἰκονομικῆς προόδου. (Ὁ) ὀαθμός ὀριμότητος τῆς συγκεκριμένης οἰκονομίας, κατὰ τὸ δεύτερον αὐτὸ στάδιον τῆς θεωρίας τοῦ W. Rostow δύναται νὰ μετρηθῇ μὲ τὴν βοήθειαν τῶν ἑξ ῥοπῶν. Πράγματι, τὸ γεγονός ὅτι ἡ πατροπαράδοτος οἰκονομία ἀποφασίζει νὰ κεφαλαιοποιήσῃ κάτι περισσότερο τοῦ καθαροῦ ἐθνικοῦ τῆς εἰσοδήματος, ἐναντι ὀλιγώτερον ἀπὸ 5% προηγούμενως, σημαίνει ὅτι ἡ ροπή τῆς κοινωνίας πρὸς

εφαρμογήν εἰς τὸν οἰκονομικὸν τομέα τῶν ἐπιτεύξεων τῆς ἐπιστήμης ἡυξήθη ἀναλόγως. Ἐξ ἄλλου, ἡ ἀπόκτησις σταθερᾶς πολιτικῆς κυβερνήσεως ὀφείλεται εἰς αὐξησιν τῆς ροπῆς τῆς κοινωνίας πρὸς ἀνάπτυξιν τῶν θεσμῶν. Ἐπίσης, ἡ ἐμφάνισις πραγματικῶν ἐπιχειρηματιῶν, ὀφείλεται εἰς τὴν αὐξησιν τῆς ροπῆς τῆς οἰκονομίας πρὸς ἐπιδίωξιν ὕψιου ἀποτελέσματος.

ὑπὸ τὸ πρῶτον τοῦτο, τὸ δευτερον στάδιον τῆς θεωρίας τοῦ W. Rostow ἀποκτᾷ ὅλως ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον : χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν μεταβολὴν τῶν βασικῶν ροπῶν τῆς οἰκονομίας, ἡ ποία μεταβολὴ ἐκφράζει τὴν γενικὴν ὥριμότητα τῆς κοινωνίας καὶ συγχρόνως προετοιμάζει τὴν οἰκονομίαν διὰ τὴν εἰσοδὸν τῆς εἰς τὸ ἐπόμενον στάδιον, τὸ ποῖον εἶναι καὶ τὸ σπουδαιότερον. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι καὶ ἄλλοι συγγραφεῖς εἰς τὸ παρελθὸν ἡσυχολήθησαν μὲ ὠρισιμῶς ἀπὸ τῆς μεταβολᾶς, αἱ ὁποῖαι ἀπαιτοῦνται διὰ τὴν ἀνάπτυξιν μιᾶς οἰκονομίας. Ὁ A. Smith ἀναφέρεται εἰς τὴν ἀνάγκην συσσωρεύσεως πραγματικοῦ κεφαλαίου καὶ ὑποθέτει ὅτι ὅταν πραγματοποιηθῇ, ἡ οἰκονομία μεταβαίνει ἀπὸ ἓνα στάδιον ὀλιγώτερον ἀνεπτυγμένον εἰς ἕτερον στάδιον περισσότερον προηγμένον ἢ συσσωρεύσεως κεφαλαίου ἀπαιτεῖ μεταβολὴν τῆς ροπῆς πρὸς κατανάλωσιν. Εἰς τὴν αὐτὴν περίπτωσιν σειρὰν ἰδεῶν εὐρίσκεται καὶ ὁ Marx. Ἐξ ἄλλου, ὁ Colin Clark βασίζει τὴν σταδιακὴν ἐξέλιξιν τῆς οἰκονομίας εἰς τὴν μεταβολὴν τῆς ροπῆς πρὸς κατανάλωσιν ὠρισμένων ἀγαθῶν καὶ ὑπηρεσιῶν. Ἐνῶ ὁ Keynes κρούει τὸν κώδωνα τοῦ κινδύνου, διότι προβλέπει συνεχῇ μείωσιν πέραν ἑνὸς ὠρισμένου σταδίου ἀναπτύξεως, τῶν ροπῶν πρὸς κατανάλωσιν καὶ ἐπένδυσιν. Συνεπῶς ὁ W. Rostow δὲν εἶναι οὔτε ὁ πρῶτος, οὔτε ὁ μόνος συγγραφεὺς ὁ ὁποῖος προβαίνει εἰς τοιοῦτου εἶδους ἀνάλυσιν. Ἐν τούτοις εἶναι, ἐξ ὧν τούτων τοῦλάχιστον γνωρίζω, ὁ πρῶτος ὁ ὁποῖος ἐπέτυχε μίαν σύνθεσιν οἰκονομικῶν καὶ μὴ οἰκονομικῶν ροπῶν, αἱ ὁποῖαι ὅλαι καταλήγουσιν εἰς οἰκονομικὰς ἀποφάσεις καὶ μέσῳ τῶν ὁποίων παρέχεται ἡ δυνατότης μετρήσεως τοῦ ὅσπου ὠριμότητος μιᾶς οἰκονομίας.

Τὸ τρίτον στάδιον τοῦ W. Rostow εἶναι : τὸ τῆς οἰκονομικῆς ἀπογειώσεως. Ἡ διάρκειά του ποικίλει ἀναλόγως τῆς διαθρώσεως ἐκάστης οἰκονομίας, ἡ ὁποία ἂν ἑνὸς μὲν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ μέγεθος τῶν μεταβολῶν κατὰ τὸ στάδιον τῶν προϋποθέσεων διὰ τὴν ἀπογειώσιν, ἂν ἑτέρου δὲ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ ὕψος τῶν θυσιῶν, τὰς ὁποίας ὑφίστανται οἱ κάτοικοι τῆς ἀναπτυσσομένης οἰκονομίας. Ὅπως δὲ ποτε θύμῳς ἡ χρονικὴ διάρκεια τῆς ἀπογειώσεως δὲν θὰ πρέπει νὰ ὑπερβαίνει τὰ 10-20 ἔτη. Ἐντὸς αὐτοῦ τοῦ χρονικοῦ διαστήματος καὶ ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν ἐπιτυχίας τῆς προσπάθειας ἀπογειώσεως, ἡ οἰκονομία θὰ πρέπει νὰ εἶναι ἔτοιμος διὰ νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὸ τέταρτον στάδιον, ὅπου ἐξασφαλίζονται οἱ ὅροι τῆς αὐτοδυνάμου προόδου. Κατὰ τὸ στάδιον αὐτό, ὅλαι αἱ μεταβολαί, αἱ ὁποῖαι ἤρχισαν ἡπίως εἰς τὸ στάδιον τῶν προϋποθέσεων τῆς ἀπογειώσεως, ἐδραϊσθῶνται καὶ γίνονται ὁλοπῶς περισσότερον ἀπότομοι.

Τρεῖς εἶναι οἱ ἀπαραίτητοι ὅροι τοῦ σταδίου ἀπογειώσεως, κατὰ τὸν W. Rostow :

1) Ἡ παραγωγικὴ ἐπένδυσις τῆς οἰκονομίας αὐξάνει ἀπὸ ἓνα ποσοστὸν πέραν τοῦ 5% τοῦ καθαροῦ τῆς ἐθνικοῦ τῆς εἰσοδήματος, εἰς περισσότερον ἀπὸ 10% τούτου. Βεβαίως, εἶναι πιθανὸν εἰς οἰκονομίας αἱ ὁποῖαι ἐπέτυχον κατὰ τὸ στάδιον τῶν προϋποθέσεων τῆς ἀπογειώσεως, σημαντικὰς ἐπενδύσεις εἰς ἔργα ὑποδομῆς, τὸ ποσοστὸν κεφαλαιοποιήσεως νὰ εἶναι ἤδη περίπου 10% τοῦ καθαροῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος, ὅταν ἡ χώρα εἰσέρχεται εἰς τὸ στάδιον τῆς ἀπογειώσεως τῆς. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ἡ οἰκονομία θὰ εἶναι εἰς θέσιν νὰ εἰσέλθῃ συντηρώτερον εἰς τὸ ἀμέσως ἐπόμενον στάδιον.

2) Ἡ ἀνάπτυξις ἐνὸς ἢ περισσοτέρων βασικῶν βιομηχανικῶν κλάδων, εἰς τοὺς ὁποίους νὰ πραγματοποιηθῇ ὑψηλὸς ρυθμὸς προόδου καὶ οἱ ὅποιοι νὰ ἔχουν ἔντονα πολλαπλασιαστικὰ ἀποτελέσματα διὰ τὸ σύνολον τῆς οἰκονομίας. Καὶ εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο τῆς θεωρίας τοῦ W. Rostow θυσιάζει τρόπον τινὰ τὴν προσπάθειαν συγκεκριμένης παρουσιάσεως, χάριν ἐνὸς μεγαλύτερου βαθμοῦ προσαρμοστικότητος τῆς θεωρίας του. Εἰδικώτερον, ὁ W. Rostow, ὁρθῶς ἀποφεύγει νὰ καθορίσῃ τὸ εἶδος τῶν βιομηχανικῶν κλάδων, οἱ ὅποιοι θὰ εἶναι κατευθυντήριοι εἰς τὴν ἀπογείωσιν τῶν διαφόρων οἰκονομιῶν. Τοιουτοτρόπως, ἡ θεωρία τοῦ W. Rostow ἂν καὶ ἀσχολῇται μὲ τὴν ἐξέυρεσιν σταδίων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα πρόκειται νὰ διέλθουν αἱ διάφοροι οἰκονομίαι, ἐν τούτοις σέβεται τὰ εἰδικὰ χαρακτηριστικὰ καὶ τὴν διάρθρωσιν ἐκάστης οἰκονομίας. Τὰ στάδια τοῦ W. Rostow καθορίζουν ἀπλῶς τὰ γενικὰ πλαίσια ἐξελίξεως, ἐντὸς τῶν ὁποίων ἡμῶς ἀναγνωρίζεται ἡ δυνατότης μεγάλης διαφοροποιήσεως. Οἰοσδήποτε βιομηχανικὸς κλάδος εἶναι εἰς θέσιν κατὰ τὸν W. Rostow, νὰ καταστῇ κατευθυντήριος εἰς τὸ στάδιον τῆς οἰκονομικῆς ἀπογειώσεως, ἐφ' ὅσον ἐπιτυγχάνει ὑψηλὸν ρυθμὸν προόδου καὶ ἐξασφαλίζει οὐσιώδη πολλαπλασιαστικὰ ἀποτελέσματα.

3) Ἡ ὑπαρξις πολιτικοῦ, κοινωνικοῦ καὶ θεσμολογικοῦ πλαισίου, τὸ ὁποῖον νὰ εἶναι εἰς θέσιν νὰ κατευθύνῃ τὰ διαθέσιμα κεφάλαια πρὸς τοὺς τομεῖς ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι εἶναι ἐκσυγχρονισμένοι καὶ ἐπιτυγχάνουν ὑψηλὸν ρυθμὸν προόδου. Τὰ κεφάλαια αὐτὰ δυνατόν νὰ προέρχωνται μόνον ἀπὸ τὴν ἐγχώριον ἀποταμίευσιν, ἀλλὰ δυνατόν ἐπίσης νὰ πρόκειται περὶ ξένων κεφαλαίων¹⁸. Καὶ εἰς τὰς δύο περιπτώσεις ὑπάρχει σπάνις κεφαλαιὸν ἐν σχέσει πρὸς τὰς ἀνάγκας ἐπενδύσεων τῆς ἀπογειουμένης οἰκονομίας καὶ διὰ τοῦτο εἶναι ἀπαραίτητον νὰ διοχετευθῶνται καταλλήλως πρὸς τοὺς τομεῖς εἰς τοὺς ὁποίους, ἐπὶ τῇ βάσει οἰκονομικῶν ἢ καὶ κοινωνικῶν κριτηρίων, ἀναγνωρίζεται κάποια προτεραιότης. Τὰ προπα-

18. Ἐπὶ τοῦ θέματος ὅρα Α. Ν. Δαμασκηνίδου, Μεταπολεμικαὶ προσπάθειαι πρὸς οἰκονομικὴν ἀνάπτυξιν τῶν καθυστερημένων χωρῶν, Θεσσαλονίκη 1950, σελ. 6.

ρασκευαστικά αυτά στάδια του W. Rostow, τα όποια δεν ανήκουν ούτε εις την υποανάπτυκτον ούτε εις την ανεπτυγμένην οικονομίαν, απουσιάζουν από τὰς προηγουμένας περί σταδίων θεωρίας. Ήν τούτοις, ακριβώς ή ανάλυσις τών σταδίων αὐτῶν προσδίδει δυναμικότητα εις την περί οικονομικῆς ἀναπτύξεως θεωρίαν του W. Rostow.

Τὸ τέταρτον στάδιον τῆς θεωρίας του W. Rostow, εἶναι τὸ τῆς πορείας πρὸς τὴν ὠριμότητα¹⁹. Ἐντὺς ἐξήντα περίπου ἐτῶν ἀπὸ τὴν ἐναρξιν τῆς ἀπογειώσεως, μία οικονομία θὰ πρέπει κανονικῶς, κατὰ τὸν W. Rostow, νὰ φθάσῃ εἰς τὴν ὠριμότητα. Τὸ στάδιον αὐτὸ ἔχει ἀσφαλῶς ὀρισμέναις ὁμοιότητας μετὰ τὸ στάδιον ἐθνικῆς οικονομίας του Bücher καὶ μετὰ τὸ «κανονικὸν ἔθνος» του List.

Τὰ σπουδαιότερα χαρακτηριστικὰ τοῦ σταδίου αὐτοῦ εἶναι: τὰ κάτωθι :

— Ἡ οικονομία κεφαλαιοποιεῖ 10 - 20% τοῦ καθαρῦ ἐθνικοῦ τῆς εἰσοδήματος. Τὸ ὑψηλὸν αὐτὸ ποσοστὸν ἐπιτρέπει συνεχῆ αὐξήσιν τοῦ κατὰ κεφαλὴν εἰσοδήματος μετὰ ἀνδράσιν αὐξήσιν τοῦ πληθυσμοῦ.

— Ἡ τεχνικὴ πρόοδος ἐφαρμόζεται εἰς ὅλους τοὺς τομείς παραγωγῆς, ἡ παραγωγικὴ διαδικασία γίνεται: ὅλον ἐν περισσότερον πολὺπλοκος, ἡ δὲ οικονομία διαθέτει: εὐρύτατον βιομηχανικὸν δίκτυον, ἐν ἀντιθέσει: πρὸς τὸ στάδιον τῆς ἀπογειώσεως, ὅπου μόνον ὀρισμένοι βιομηχανικοὶ κλάδοι εἶχον λάβει κάποιαν ἀνάπτυξιν.

— Ἡ οικονομία καθίσταται ανταγωνιστικὴ εἰς τὴν διεθνή ἀγοράν καὶ εἶναι εἰς θέσιν νὰ παραγάγῃ κατὰ τρόπον ἱκανοποιητικόν ἀπὸ ἀπόψεως κόστους καὶ ποιότητος, διειδήποτε ἀποφασίσει, ἔστω καὶ ἐὰν δὲν διαθέτῃ: ἡ ἴδια τὰς ἀπαραιτήτους πρὸς τοῦτο πρώτας ὕλας.

— Ἡ οικονομία ἀποκτὰ μεγάλην δυνατότητα ἀπορροφήσεως τῆς τεχνικῆς πρόοδου καὶ τοῦτο ἐφείλεται εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι: ἡ ἐφαρμογὴ νέων παραγωγικῶν μεθόδων κατέστη παράδοσις.

Ἡ περιγραφή τοῦ σταδίου αὐτοῦ δὲν εἶναι θεθαίως νέα: ἀποτελεῖ ἐν πολλοῖς τὸ τελικὸν στάδιον προηγουμένων θεωριῶν περί σταδίων ἐξελίξεως. Ἡ πρωτοτυπία τοῦ W. Rostow εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο, ἔγκειται εἰς τὸ ὅτι: ἡ ἀφίξις εἰς τὸ στάδιον τῆς πορείας πρὸς τὴν ὠριμότητα συντελεῖται κατὰ τρόπον περίπου αὐτόματον ὑπὸ τὴν ἔννοιαν, ὅτι: ἀποτελεῖ τὴν ἀναγκαίαν συνέχειαν τῶν δύο προηγουμένων προπαρασκευαστικῶν σταδίων, ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὰς συντελεσθεῖσας μεταβολὰς τῶν ροπῶν.

Τὸ πέμπτον στάδιον ἐξελίξεως, εἶναι: κατὰ τὸν W. Rostow, τὸ τῆς ὑψηλῆς μαζικῆς καταναλώσεως: τοῦτο ἀποτελεῖ τὴν δικαίωσιν, τρόπον τινά, τῆς προσπαθείας καὶ τῶν ἀναποφεύκτων θυσιῶν διὰ τὴν πραγματοποιήσιν τῆς

19. Ὁ ὅρος «ὠριμότης» δὲν σημαίνει ἐνταῦθα στασιμότητα. Λαμβάνεται ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῆς πραγματοποιήσεως τῶν προϋποθέσεων, διὰ τὴν ἐπίτευξιν ἐφεξῆς αὐτοδυναμίου πρόοδου.

οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως. Ἐπὶ πλέον, ὁ W. Rostow, εἰς τὸ στάδιον αὐτὸ ἐνσωματώνει εἰς τὴν θεωρίαν του περὶ οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως τὰ ἀντίστοιχα προβλήματα κατανομῆς τοῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος.

Κατὰ τὸ στάδιον αὐτὸ παρατηρεῖται ἐκ νέου μεταβολὴ τῶν ροπῶν, οὕτως ὥστε τὸ σύνθετον ἀποτέλεσμά των νὰ μὴν ὀδηγῇ, ὅπως συνέβαινε εἰς τὰ προηγούμενα στάδια, εἰς περαιτέρω ἐφαρμογὴν τῆς τεχνικῆς προόδου τοῦλάχιστον μὲ τὸν αὐτὸν ὑψηλὸν ρυθμὸν τοῦ παρελθόντος. Τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὴν ἀπόδοσιν μεγαλύτερας σημασίας ἀπὸ τὴν κοινωνίαν εἰς τὸ στάδιον αὐτό, εἰς ἄλλας ἀξίας πλὴν τῆς τεχνικῆς, ὅπως εἰς τὴν πραγματοποίησιν φιλανθρωπικῶν ἔργων ἢ εἰς τὴν ἐπίτευξιν μεγαλύτερας ἀσφαλείας.

Βασικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ σταδίου αὐτοῦ εἶναι τὰ ἀκόλουθα :

— Οἱ κατευθυντήριοι τομεῖς τῆς οἰκονομικῆς μεταφέρονται εἰς τὰς βιομηχανίας παραγωγῆς διαρκῶν καταναλωτικῶν ἀγαθῶν καὶ προσφοράς ὑπηρεσιῶν.

— Τὸ κατὰ κεφαλὴν εἰσόδημα καὶ ἡ κατανάλωσις τῆς ἐργατικῆς τάξεως ἀνέρχονται τόσο ὥστε νὰ δύναται αὕτη νὰ χρησιμοποιεῖ εἰς εὐρείαν κλίμακα καταναλωτικὰ ἀγαθὰ, ὅπως λ.χ. αὐτοκίνητα, πλυντήρια, ψυγεῖα κλπ.

— Τὸ ποσοστὸν τῶν ἐργαζομένων εἰς τὰς πόλεις καὶ εἰδικώτερον εἰς γραφεῖα καὶ εἰδικευμένην ἐργασίαν αὐξάνει συνεχῶς, ἐντὸς τοῦ συνολικῶς ἀπασχολουμένου πληθυσμοῦ.

Ἐν συνεχείᾳ ὁ W. Rostow ἀπασχολεῖται μὲ ἕτερον βασικὸν πρόβλημα τὸ ὁποῖον ἀπασχόλησεν εἰς τὸ παρελθὸν τοὺς Malthus, Marx, Keynes, Schumpeter, Alvin Hansen κλπ. Τί ὑπάρχει πέραν αὐτοῦ τοῦ σταδίου ὑψηλῆς μαζικῆς καταναλώσεως; Τί θὰ συμβῇ ὅταν ἐπέλθῃ κορεσμὸς διὰ τὰ διαρκῆ καταναλωτικὰ ἀγαθὰ καὶ διὰ τὰς ὑπηρεσίας²⁰;

Ὁ W. Rostow ὑποδεικνύει πολλὰς δυνατότητας διὰ τὰς οἰκονομίας, αἱ ὁποῖαι ξεπέρασαν ἢ πρόκειται συντόμως νὰ ξεπεράσουν τὸ στάδιον τῆς ὑψηλῆς μαζικῆς καταναλώσεως, μερικαὶ τῶν ὁποίων ἀναφέρονται κατωτέρω :

— Πρῶτον ἐνδεχόμενον εἶναι, κατὰ τὸν W. Rostow, ἡ πραγματοποίησις τῆς ἐπιθυμίας ἀποκτήσεως περισσotέρων παιδιῶν αὕτη, ἐμφανιζομένη εἰς μίαν οἰκονομίαν, ἡ ὁποία ἔχει ἀφίσει ὀπισθὲν τῆς τὸ στάδιον τῆς ὀριμότητος, δυνατόν νὰ ἐκφράζῃ, τρόπον τινά, κάποιαν ἐπιθυμίαν κατακτήσεως τῆς αἰωνιότητος, ὅταν ὅλοι αἱ πάσης φύσεως ὕλικαί ἐπιθυμίαι ἔχουν ἐκανοποιηθῇ.

— Δεύτερον ἐνδεχόμενον εἶναι ἡ πιθανὴ ἐπιθυμία ἐκ μέρους τῶν ὑπερανεπτυγμένων οἰκονομιῶν νὰ ἐπιβάλλουν τὴν κοσμοθεωρίαν των εἰς τὸν ὑπόλοιπον κόσμον. Τὰ ἀποτελέσματα μιᾶς τοιαύτης ἐπιλογῆς θὰ εἶναι ἡ ἐκρηγνῆς πολέμων ἢ ἐπικρατήσεως τοῦ κομμουνιστικοῦ δόγματος.

20. Ἀντιθέτως, ὁ Colin Clark φαίνεται νὰ πιστεύῃ, εἰς τὴν ιδιότητα τοῦ ἀκορέστου τῶν ὑπηρεσιῶν τοῦ τριτογενοῦς τομέως.

— Τρίτον ἐνδεχόμενον θὰ εἶναι μία πρᾶτασις ψυχροῦ πολέμου, ἡ ὁποία θὰ ἀπορροφᾷ τὸ μεγαλύτερον μέρος τῶν διαθεσίμων κεφαλαίων τῶν ὑπερανepτυγμένων οικονομιῶν ἄνθρωποις πολεμικῶν διομηχανιῶν.

— Τέταρτον ἐνδεχόμενον εἶναι ἡ εἰσοδος τῶν ὑπερανepτυγμένων οικονομιῶν εἰς ἓνα στάδιον διαρκοῦς στασιμότητος καὶ ὑφέσεως.

Θὰ ἔπρεπε ἤδη, ἂν ποῦ ἐπαρτώσασμεν τὴν ἐπισκόπησιν ὠρισιμένων θεωριῶν περὶ σταδίων οικονομικῆς ἐξελίξεως, νὰ προσπαθήσωμεν νὰ ἐξάγωμεν τὰ σχετικὰ συμπεράσματα :

α) Ἡ προσπάθεια διαμορφώσεως θεωριῶν περὶ σταδίων οικονομικῆς ἐξελίξεως ἐκφράζει, κατὰ κάποιον τρόπον, τὴν ἀνάγκην ἐπιβολῆς τάξεως εἰς τὸν οικονομικὸν τομέα. Εἶναι φυσικόν, ἀπὸ μὲν τῆς σκοπιᾶς τῶν ὑποαναπτύκτων οικονομιῶν, νὰ ἐπιθυμοῦν αὗται νὰ γνωρίζουν ἐκ τῶν προτέρων ποῖα καὶ πόσα στάδια θὰ πρέπει νὰ διανύσουν, διὰ νὰ ἀποκτήσουν τὰ ἀγαθὰ τῆς ἀναπτύξεως ἄλλως αἱ προσπάθειαι τῶν δι' οικονομικὴν ἀνάπτυξιν θὰ ὁμοιάζον μὲ πορεῖαν πρὸς τὸ ἄγνωστον ἀπὸ δὲ τῆς σκοπιᾶς τῶν ἤδη ἀνεπτυγμένων οικονομιῶν, εἶναι εὐλόγα τὰ ἐρωτήματα ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν ἀναγκὴν ἀπαντήσεως : πῶς μία συγκεκριμένη οικονομία ἀναπτύχθη; πόσος χρόνος τῆς ἐχρειάσθη; εἰς τί θυσίας ὑπεβλήθησαν αἱ προηγουμέναι γενεαί, τότε εἰσῆλθεν εἰς τὸ στάδιον τῆς ἀπογειώσεώς της; Ἡ ἀπάντησις εἰς τὰ ἀνωτέρω ἐρωτήματα εἶναι προφανῶς εὐχερεστέρα ἐφ' ὅσον ἀναφέρεται εἰς τὸ παρελθόν καὶ οὐχὶ εἰς τὸ μέλλον.

β) Αἱ θεωρίαι περὶ σταδίων οικονομικῆς ἀναπτύξεως ἀντιμετωπίζουν ὠρισμένα εἰδικῆς φύσεως προβλήματα : αὐτὰ ἔχουν σχέσιν μὲ τὴν ἀνάγκην παρουσιάσεως θεωριῶν περὶ σταδίων ἐξελίξεως, αἱ ὁποῖαι νὰ δύνανται νὰ ἐφαρμοσθοῦν ὅπουδῆποτε καὶ ὅποτεδῆποτε. Ἐν τούτοις ὑπάρχει μεγάλη διαφορὰ διὰ μίαν τοιοῦτον εἶδους θεωρίαν, μεταξὺ τοῦ νὰ καταλήξῃ εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἀνάπτυξις εἰς ὠρισμένης οικονομίας ἠκολούθησε μίαν συγκεκριμένην ἐξελίξιν καὶ μεταξὺ τοῦ νὰ ἀποφανθῇ, ὅτι οἰαδῆποτε οικονομία εἰς τὸ μέλλον θὰ ἐξελιχθῇ κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον. Πράγματι, τὸ γεγονός ὅτι μία οικονομία διανύει ὠρισιμένα στάδια, δὲν σημαίνει ὅτι τὰ στάδια αὐτὰ θὰ ἐπαναληφθοῦν κατ' ἀνάγκην εἰς τὴν περίπτωσιν ἄλλων οικονομιῶν. Ὁ τρόπος ἀναπτύξεως μιᾶς οικονομίας, τὸ χρονικὸν διάστημα τὸ ὅποιον ἀπαιτεῖται δι' ἕκαστον στάδιον, οἱ ἰθύνοντες τομεῖς δραστηριότητος κλπ. ἀποτελοῦν συνάρτησιν τεραστίου ἀριθμοῦ παρὰγόντων. Ἐν τελευταίᾳ ἀναλύσει, δυνατόν νὰ ὑποστηριχθῇ ὅτι ἡ ἐξελίξις ἐξαρτᾶται, ἀφ' ἑνὸς μὲν ἀπὸ τὸν θαυμὸν προσαρμοστικότητος, εἰς τὰς προοδευτικὰς ἰδέας ἀτόμων καὶ ἑμάδων, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἀπὸ τὸ εἶδος καὶ τὴν ἔκτασιν τοῦ κρατικοῦ παρεμβατισμοῦ. Συνεπῶς ἡ ἱστορία ἀναπτύξεως

ἐκάστης χώρας εἶναι κατ' ἀνάγκην διάφορος οἰαζήποτε ἄλλης. Ἡ παρατήρησις αὕτη δὲν σημαίνει ὅτι θὰ πρέπει νὰ ἐγκαταλειφθῇ οἰαζήποτε προσπάθεια διαμορφώσεως θεωριῶν περὶ σταδίων οἰκονομικῆς ἐξελίξεως· σημαίνει ὅμως ὅτι εἶναι ἀπαραίτητον διὰ τὰς θεωρίας αὐτάς, νὰ διαθέτουν τὴν ἰδιότητα τῆς προσαρμοστικότητος εἰς τὴν διάρθρωσιν καὶ τὰς εἰδικὰς συνθήκας ἐξελίξεως τῶν διαφόρων ἐξελισσόμενων οἰκονομιῶν. Ἐκ τῆς παρούσης ἀναλύσεως ἀπεδείχθη ὅτι ἐκ τῶν ἐξεταζομένων θεωριῶν, μόνον ἡ τοῦ W. Rostow διαθέτει σαφῶς τὸ προσὸν τοῦτο, κυρίως λόγῳ τῆς ὑπ' αὐτοῦ χρησιμοποιουμένης μεθόδου ἀναλύσεως.

γ) Ἡ διαμόρφωσις θεωρίας περὶ σταδίων ἐξελίξεως προϋποθέτει κατ' ἀνάγκην τὴν λήψιν ὑπ' ὄψιν, ἂψ' ἐνὸς μὲν τῶν προβλημάτων κατανηγῆς τοῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος, ἂψ' ἐτέρου δὲ λεπτομερῆ μελέτην καὶ παρακολούθησιν τῶν μεταβολῶν τῶν ἐσωτερικῶν οἰκονομικῶν καὶ κοινωνικῶν δεδομένων. Αἱ θεωρίαι τῆς γερμανικῆς ἱστορικῆς σχολῆς δὲν παρέχουν ἱκανοποίησιν ἐπὶ τοῦ σημείου αὐτοῦ. Ἀντιθέτως αἱ σχετικαὶ θεωρίαι τῶν A. Smith, Marx καὶ Colin Clark ἐμφανίζονται περισσότερον συγκαχυστικαί ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς. Τέλος, ἡ θεωρία περὶ σταδίων ἐξελίξεως τοῦ W. Rostow, εἶναι ἀρτιωτέρα ὅλων τῶν πρὸ αὐτῆς ἀναλόγων θεωριῶν.

Ἀντιθέτως, ἡ διαμόρφωσις θεωρίας περὶ σταδίων ἐξελίξεως δὲν ἀπαιτεῖ οὐδόλως τὴν ὑπόθεσιν μεταβολῆς τῆς κοσμοθεωρίας τῶν ἀναπτυσσόμενων οἰκονομιῶν.

δ) Ἡ μελέτη τῶν θεωριῶν περὶ σταδίων ἐξελίξεως ὁδηγεῖ εἰς τὸ ἀγωνιώδες ἐρώτημα τοῦ τί θὰ συμβῇ μετὰ τὸ τελικὸν στάδιον. Ἀνεξαρτήτως τοῦ γεγονότος ὅτι οἱ συγγραφεῖς, οἱ ὅποιοι προσεπάθησαν νὰ δώσουν κάποιαν ἀπάντησιν εἰς τὸ ἀνωτέρω ἐρώτημα, φαίνεται ὅτι δὲν ἐπέτυχον, ἐν τούτοις χαρακτηρίζονται ἀσφαλῶς ὡς ἐλλειπεῖς αἱ περὶ σταδίων ἐξελίξεως θεωρίαι, αἱ ὁποῖαι δὲν ἡσχολήθησαν μὲ τὸ πρόβλημα τοῦτο. Πράγματι, εἶναι εὐλόγον νὰ ἐρωτᾶται τί θὰ συμβῇ εἰς μίαν οἰκονομίαν τῆς ὁποίας τὰ σχέδια περὶ οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως ἐπέτυχον πλήρως. Ὑπάρχει ὁ φόβος διὰ τὴν οἰκονομίαν, ἡ ὁποία φθάνει εἰς τὸ ἀπόγειον τῆς ἀναπτύξεώς τῆς νὰ ἀντιμετωπίσῃ εἰς τὸ μέλλον κάποιαν παρὰκμιν. Ὑπάρχει ἐπίσης ὁ κίνδυνος μεταβολῆς κοσμοθεωρίας, ὑπὸ τὴν μορφήν τῆς κομμουνιστικῆς προπαγάνδας. Ἐν τούτοις, ὁ τελευταῖος κίνδυνος δὲν θὰ πρέπει νὰ θεωρῆται ὡς σοβαρὸς διὰ τὰς ἀνεπτυγμένας οἰκονομίας, δεδομένου ὅτι τὸ μαρξιστικὸν σύστημα, μετὰ πολλὰς περιπετείας, ὑπόσχεται πραγματοποιήσιν τοῦ σταδίου ὑψηλῆς μαζικῆς κατανάλωσος τοῦ W. Rostow. Ἀλλὰ διὰ ποῖον λόγον θὰ ἴναιχοντο αἱ ἀνεπτυγμέναι χώραι τὰς περιπετείας αὐτάς, ἐφ' ὅσον ἤδη ἔχουν τὰ ἀγαθὰ τῆς ἀναπτύξεως, ἐν συνδυασμῷ μὲ δικαιοτέραν κατανομήν τοῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος;

ε) Τέλος, είναι δυνατόν να παρατηρηθῇ ὅτι ἐκάστη τῶν ἀναλυθεισῶν ἀνωτέρω θεωριῶν περὶ σταδίων οἰκονομικῆς ἐξελίξεως φαίνεται νὰ προσθέτῃ ἓνα κρίκον εἰς μίαν ἀλυσίδα. Ἡ θεωρία περὶ ἐξελίξεως τοῦ W. Rostow δίδει τὴν ἐντύπωσιν τοῦ τελικοῦ κρίκου, ὃ ὁποῖος κλίνει τὸν κύκλον. Ἐλγαι ὅμως πολὺ πιθανόν, μία νέα θεωρία περὶ σταδίων ἐξελίξεως, νὰ ἀποδείξῃ ἐσφαλμένῃ τὴν ἐντύπωσιν αὐτήν.
